Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың шитилел-политиктиг солушу

Совет 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 216 (14938) 1992 чылдың ноябрь 6, пятница Солунга ат салган шагы 19.20. Чагыдар өртээ 10 коп. Салар өртээ 1 рубль.

ЭҢ-НЕ КЫСКАЗЫ-БИЛЕ

ОЛЕГ ШЕНИН КАРА-БАЖЫҢДАН ХОСТАЛГАН

Олег Шенин болгаш оон болчукчузу Павел Крайний кеземче херээ-биле долузу-биле таныштажаш, эргежох чугула бүгү-ле протоколларга ат салгаш, кеземче херээн соксадыр база буруудаттырыкчыны хорудалдан хостаар дугайында дилегии бижээнивер. Байысалга чери оларның дилеглериниң чугле кезиин хандырган: хорудалдан О. Шенинни хостаан. Чылдагазыны — оон кадыкшылының дыка бажсырааны. Бо чылдың август — сентябрь айларда О. Шенин ийи улаа кезишкинни эрткен. Эмчилериниң түнелеп-биле алырга, үр үеде чыда эмнедири аңза негеттинин турар. Карабажын байдалдарынга ону эмнээри болдуунмас.

ОНЗА БАЙДАЛДЫ ЧАРЛААН

Соңгу-Осетин ССР-ниң болгаш Ингуш Республиканың девискээринде хөлчок чидигленген байдал-биле холбаштыр од республикаларның девискээринге 1992 чылдың ноябрь 2-де 14.00 шактан декабрь 2-де 14.00 шаккы чедир онза байдалды киирер дугайында Чарлыкты Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцин ноябрь 2-де үндүрген.

Соңгу-Осетин ССР-нин болгаш Ингуш Республиканың девискээринге онза байдалды киирер дугайында Россия Президентизинин Чардының Россия Федерациязының Дээди Соведи ноябрь 2-де бадылаан. Россия парламентизиниң палаталарының маттышкан хуралынга үк шиитпирни хүлээп алган.

НОЯБРЬ 7-НИҢ БАЙЫРЛАЛЫНГА

Россияның Коммунистиг ажылчын партиязының болгаш Россияның коммунистер партиязының хоорай организациялары Улуг Октябрьның 75 чыл оюнга алдар кылдыр байырлал чыскаалы эрттирериге аңгыдепкейлиг белеткеним турар.

Екатеринбург хоорайның чагыргазыдан чогүүр чепшээрелди олар алган. Ажылчы чоннарның чыскаалдары ол хүн кол почтамтыдан хоорайның 1905 чыл аттыг кол шөлүнге чедир эртер. Аңаа В. И. Ленинге тураскалдың чанынга митинг болур.

ОБЛАСТЫҢ КОММУНИСТЕРИ КАТТЫЖЫП ТУРАР

Беларустың Коммунистер партиязының область организациязының тургузукчу конференциязы Могилёвка болган.

Белоруссияның Компартиязы хорүүр дугайында конституцияга удур шиитпирлерни солуур дугайында Беларусь Республиканың Дээди Совединге кыйгырыгны делегаттар деткээн.

ДЭЭРЕ ДИПЛОМАТТАР — АВАЛАР

Приднестровьеним херээженнериниң бирги съездизи Тираспольга болган.

Черүүдээни чугаалажышкынар аргазы, улусчу дипломатияның дузазы-биле шиитпирлээрин чедип алырының бүгү-ле аргалары Приднестровьеде бар деп, 14 дугаар армияның командылакчызы А. И. Лебедь съездиге бодунуң саналынга чугаалаан. Политиктерге болзарга, авалар бот-боттарын дораанга билчиптер дээрлинге генерал бүзүрелдиг.

ТАТАРСТАННЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫНГА ХАМААРЫШТЫР

Республиканың Конституциязын ажылдап кылганы-биле холбаштыр Татарстанның Дээди Совединге кыйгырыгны Россия парламентизиниң Республика Соведи ноябрь 2-де хүлээп алган.

Федерациядан Татарстанның күрүне талазы-биле ажылаарын быжыглап турар чамдык чүүлдер. Конституцияның телевиделинде бар дээрзин документиде чугаалап турар. Ыначаңгаш «Бүрүн эр-гелерни бот-боттарынга дамчыдарының болгаш эргелеп башкарылга эргелеп-хүлээлгелерни ажылаарының дугайында» Россия-биле керээге ат салдынгыжеге чедир, а ол ышкаш «Татарстан Республика херек кырында болгаш юридика-даа талазы-биле алырга Россия Федерациязының составында турун турар» дээр дугайында чүүлдү быжыглаары-биле чаа Конституцияны бүрүү-биле хүлээп алырын соңгаарладыр аргамы тыварын Татарстан-дан келген боттарының коллегаларынга Россиядың депутаттары сүмелээнивер.

«(Правда» болгаш «Известия» солуннардан доп-чулап алган).

ХУУЖУДУЛГА ЧЕКТЕРИН ЧОННУҢ СОЦИАЛ КАМГАЛАЛ СОРУЛГАЛАРЫНГА АЖЫГЛААРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Онзагай социал камгалал негеттинип турар хамаатыларның хуужудулга чектерин чөптүг ажыглаар сорулга-биле доктаадырым болза:

1. Социал камгалалдың чектиг инвестиция фондуларын тургузарын чөпшээрээр.

Социал камгалалдың чектиг инвестиция фондулары хуужудулганың түскайжыткан инвестиция фондулары болур, оларның акцияларының 50 ажыг хуузу онзагай социал камгалал негеттинин турар хамаатыларга (чаасказан арткан пенсионерлерге, бүгү белүктериниң инвалидтеринге, өскүс уругларга, ада-иезинин хайгааралы чок арткан уругларга, күрүненин долу хандырылгазында уругларга, чаасказан арткан күш-ажыл кыла албас хамаатыларга, а ол ышкаш кыргаанар болгаш инвалидтер бажыннарында доктаамал чүрүттап турар хамаатыларга) бердинген турар ужурлуг.

Россия Федерациязының Күрүне эт-хөренгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитеди социал камгалалдың чектиг инвестиция фондуларын лицензиялаарының чүрүмүн бир ай хуусаада ажылдап кылыр болгаш бадылаар.

2. Социал камгалалдың чектиг инвестиция фондуларына страхование фондуларын тургузарын (орулгазының 20 чедир хуузун ынаар шилчиткеш), ол хөренгилеринин хемчээли-биле бодунун акционерлериниң кадыын болгаш амыдырал-чүрүттелгазын камгаладырын боттандыраын чөпшээрээр.

3. Социал камгалалдың чектиг инвестиция фондуларына акционер-биле дугуруушканын өзүгаар дивидентилериниң (орулганың) чамдык кезиин (50 хуудан ажырбас) акционерге ачы-дуза, оон иштинде хөөржүдүлге-даа, хереглед бараанларын төлээри-даа хевирге боттандырарын чөпшээрээр.

4. Социал камгалалдың чектиг инвестиция фондуларына акциялар садыкчыларының чаңгызындан оон акцияларының 5 хуузундан хөйну садып алырын болгаш бодунун активтеринин улус ажыл-агыйының чаңгыс алырынын акцияларынга 10 хуудан хөйну салырын чөпшээревес кылдыр доктаадыр.

5. Россия Федерациязының Күрүне эт-хөренгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитеди бедик мергежилдиг эргелекчилерин белеткээрин болгаш оларны социал камгалалдың чектиг инвестиция фондуларын эргелеп башкарарынга хаара туларын хандырар.

6. Хуужудулганың тускайжыткан инвестиция фондулары өскүс уругларын, ада-иезинин хайгааралы чок арткан уругларын, күрүненин долу хандырылгазында уругларның акцияларындан орулгаларны уругуун назы-хар чедеринге чедир оон үлүүнүн өзүлдезинче шуптузун шилчидер, доктааткан чүрүм өзүгаар угааны четпес деп санаткан база хоойлу өзүгаар төлээлээр кижизи чок хамаатыларның акцияларының орулгазын ол хамаатыларның үлүүнүн өзериче оон угааны аңаа апаргыже шилчидер хүлээлгелиг кылдыр доктаадыр.

7. «Россия Федерациязында күрүне болгаш муниципалитет бүдүүлгелерин хуужудаарының дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунун 9 үүлүнге дүүштүр садып алыкчылар деп санаттырар кижилерге акцияларының (үлүүлериниң) 75-тен ажыг хуузу онзажыр күрүненин эвес пенсия фондуларынга хуужудулга чектерин үлүүлер кылдыр хүлээп алыр эргеан бээр.

8. Россия Федерациязының Чазаа социал камгалалдың чектиг инвестиция фондуларынга чиигеллелиг үндүүг онаарының талазы-биле саналдарны бир ай хуусаада белеткээш, Россия Федерациязының Дээди Совединге киирер.

9. Россия Федерациязының Чоннун социал камгалал министерствозу болгаш Россия Федерациязының Күрүне эт-хөренгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитеди пенсионер база инвалид бүрүзүнге хуужудулга чегин хамаатыларга бээринин болгаш ажыглаарының чүрүмүн таныштырарын хандырар.

Россия Федерациязының Чоннун социал камгалал министерствозу Россия Федерациязының Күрүне эт-хөренгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитеди-биле кады онзагай социал камгалал негеттинин турар хамаатыларга хуужудулга чектерин ажыглаарының айтырыгларының талазы-биле консультация пунктуларын 2 ай хуусаада организастап тургузар.

10. Россия Федерациязының Күрүне эт-хөренгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитеди страхование компанияларын социал камгалалдың чектиг инвестиция фондуларының ажыл-чорудулгазын камгалаарынга киириштирер талазы-биле саналдарны 2 ай хуусаада белеткээр.

11. Россия Федерациязының Чоннун социал камгалал министерствозунун, Россия Федерациязының Кадык камгалал министерствозунун база Россия Федерациязының Өөредилге министерствозунун органнары эргежок чугула апарган таварылгаларда онзагай социал камгалал негеттинин турар хамаатыларның билдириишкиннерин өзүгаар ол хамаатыларын берген шынзыдылгаларын барымдаалап, оларның хуужудулга чектерин алырын болгаш оларны банкыларга шыгжаар кылдыр дамчыдарын хандырар.

12. Онзагай социал камгалал негеттинип турар хамаатыларын хуужудулга чектерин алырынга болгаш ажыглаарынга, а ол ышкаш оларның инвестиция фондуларының акцияларын база өскелдаа акцияларын камгаладыр талазы-биле керээлерин чарарынга дуза чедирерин Россия Федерациязының Чоннун социал камгалал министерствозунун, Россия Федерациязының Кадык камгалал министерствозунун болгаш Россия Федерациязының Өөредилге министерствозунун органнарынга дагзыр база Кызыл Крест иитилелдериниң салбырларынга, инвалидтерниң болгаш хоочуннарның хөй-ниити организацияларынга сүмелээр.

13. Россия Федерациязының Парлалга болгаш информация министерствозу онзагай социал камгалал негеттинип турар хамаатыларга хуужудулга чектерин ажыглаар талазы-биле оларның аргаларын калбаа-биле мөдээлеп дыңнадыр.

14. Бо Чарлыктың күүселдезинин контролюн Россия Федерациязының Чоннун социал камгалал министерствозунга болгаш Россия Федерациязының Күрүне эт-хөренгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитединге дагзыр.

15. Бо Чарлык аңаа ат салган үезинден күштүг боор кирер.

Россия Федерациязының Президентин Б. ЕЛЬЦИН.

Москва, Кремль.
1992 чылдың октябрь 26.
№ 1304.

МӨГЕН-БҮРЕННИҢ ХОЙЖУЗУ

ЧҮРҮКТА: Тыва Республиканың алдарлыг малчыны Сагаан Салчакович Сарыг-оол Мөгүн-Тайганың эн-не ыраак одарларында малын малдап чүрүттап чоруур. Кадыр-«аскак дагларлыг «Мөген-Бүрен» совхозунун хойларын ол хөй чылдар» кадарын, мал ажылынга бедик көргүзүглерни чедип ап, шаңнал макталдарны ап келген.

Чыл санында оон кадарган хойлары хүр болур. Чүс хойдан чүс хураган алыының талазы-биле ол эки көргүзүглерни доктаамал чедип ап келген. Оон ажы-төлү база мал ажылында.

Мөгүн-Тайганың хоочун хойжузу Сагаан Сарыг-оолдуң күш-ажылчы үлегери-биле ол чернин малчынары кызымак ажылдап, кыштаглашкынче бир деминг киргеи.

Охемчик ОНДАРНЫҢ тырттырган чуруу.

ХЛЕВИН ДЕДИР АППАРГАН

Дүүн Кызылдың төс дугаар (гастрономга) магазинге чаңгызынын-на 47 рубль өртектиг ак далганын быжыргган хлебти киргеи. Ыначалдаа ону каш-ла кижи садып алган. Оон өртээ эмин эрттиргаар боорга садып алыкчылар албаан. Түнелинде хлебтин өртээн сайгарып көөр дээш хлеб заводунче катап чорудулган.

(Бистин корр.).

АМЫДЫРАЛ НЕГЕП КЕЛГЕН

● Президентиниң селектор хуралындан ●

Тыва Республиканың Президентизи Шериг-оол Дазыжикович ООРЖАК селектор хуралын эрттирген. Ол хуралга хлеб болгаш сүт өртектериниң база арагалаашкынга болгаш кем-керек үүлгедишкининге Удур демиселди күштелдириериниң айтырыгларын чугаалашкан.

Бирги айтырыг талазы-биле кыска дыңнадыг кылыры-биле республиканың Өртектер комитетиниң даргазы Юрий Николаевич ХЛЫБОВКА сөс берген.

Республиканың чонунун аъш-чем хандырылгазын үзүктелдирбес дээш Президентиниң, Дээди Советтин болгаш Чазактың кандыг хемчеглерни ап келгенин болгаш ап чорудуп турарын ол кысказы-биле чугаалаан. Сөөлгү ийи чылдың дүргүзүнде янзы-бүрү хемчеглерни ап турган чоннун хлебке болгаш сүтке негелде-хереглелин бүрүн хандырып келген. Россия Федерациязының Чазаандан дилеп алган дотация акшанын күселя-биле хлеб болгаш сүт өртээн улгаттырбайн келген. Эрткен чайның ийиги чартында бүгү чүртка энергия аймаанын болгаш чиг аттин өртек-үнезин каш катап улгады берген. Оон үржүүндан өске бараанар-биле кады ашчемнин өртек-үнезин база-ла улгаткан.

Бистин республикавыс хлеб болгаш хлеб-булочка кылырына херектиг далганны болгаш тарааны өске черлерден садып ап турар. Саян ындыдан бир килограмм тарааны 15-18 рубль-биле садып ап турар бис. Ону сөөртүп эккен алырынга базала хей чарыгдал үнүп турар. Келген тарааны дүрбелээринге быжырып белетээринге база эмгежок чарыгдалдар үнер. Хлеб заводтарының ажылынарының ажыл телевиде дээш өскелдаа бүгү чарыгдалларны катай сапап кээрге, бир килограмм хлебтин бот-үнеан 36-38 рубль боор турар. А бис бир булка хлебти 6 рубльге садып келген бис.

Амыр чеде республика бюджединге артыкшылыг акша чок, Россия Федерациязының берген дотациязы төнген. Бо бүгүнү барымдаалап көргеш, республиканың Чазаа хлеб болгаш сүт өртээн ийи болгаш бүдүн чартык катап улгаттырар дугайында саналды киирип келген. Ону ынчаар кылырын амыдырал, республикада болгаш чүртта боттуг байдал шуут негеп келген.

Чазактын ол шиитпири хүлээп алдына бээр болза, удавас «подольск» сорттун далганындан быжырган бир булка хлебтин өртээ 12 рубль, бир литр сүттүн өртээ 6 рубль болур. Биске ол продуктуларның өртээ ол хире улгатса-даа Россияның өске крайларынга областарынга, хоорайларынга бодаарга, хлеб болгаш сүттүн өртээ эн күүн болур. Чижээ, кожавыс Абаканда бир булка хлебти 22 рубльге, бир литр сүттү 11 рубльге, а Красноярск хоорайда хлебти 26 рубльге, сүттү 16 рубльге садып турар.

Дараазында республиканың сан-хөө министрининг оралакчызы Андриан Андрианович ФЕДОРОВКА сөс берген. Ол республика бюджединин орулгалыг болгаш чарыгдалдыг талаларынга доктааган Бистин республикавыстың бюджединин орулгазының чүгле 22,2 хуузун боттарывыс киирер ап турар бис. Арткан чеден ажыг хуузун Россия Федерациязы үүлдап берип турар. Барык 4,3 миллиард рубльди чыл санында Россия биске үндүрүп берип турар. Хлеб өртээн улгаттырбазы-биле 125 миллион сүтке 36 миллион рубльди үндүрүп берген турган. Ол дотация ам төнген. Ыначаңгаш боттарывыс өске аргаларны дилеп тывар ужурлуг бис деп, ол чугаалаан.

Чоннун социал камгалал министри Сергей Дамбаевич КИРОВ бодунуң дыңнадыында пенсионерлерниң база инвалидтерниң амыдырал-чүрүттелгазының кандыг янзылыг боор турарын тодаргайы-биле чугаалаан. Россияның болгаш Тываның чазактары ол категорияның кижилериниң амыдырадын экижидеринче Доктаамал кичээнгейни салып турар. Пенсияның хемчээлин каш удаа өстүрген. РСФСРнин Президентизинин Чарлыын өзүгаар пенсияның хемчээлин база катап улгаттырган. Эде саназашкын республикада колдуунда доозулган. Ам Тывада чүрүттап орар пенсионерлериң пенсиязының эн кудуку хемчээли 2925 рубль болур. Пенсия моон сонгаар-даа өзер.

Удавас Улуг-Хемниң Хайыракан суурунга 50 орунлуг кыргаанар интернадын ажылдар. дөргүл-төрелдери чок болгаш аарыг кыргаанарны ажаап-карактаар хүлээлгелиг албан черлерин район бүрүзүнге ажылдар деп турар.

Президент бирги айтырыгны түнеп турган. Чазактын ап чорудуп турар хемчеглерин чонга шыны-биле тайылбырлап чедиреринче кичээнгейни үгландырган. Хлеб болгаш сүт өртээн улгаттырарын амыдырал боду-ла негеп келген деп, ол база катап онзалап демиеглээн. Бүгү эмнелге, өөредилге болгаш культура алган черлерин күрүне хөренгизинин күселя-биле тулуп, акшаландырып турар болгай бис. Чоннун амыдырал-чүрүттелгазының деңнедин кудуватпас дээш болгучар-ла хемчеглерни ап турар бис. Республикавыстың амыдыралының онзагай байдалын «өөрени» көргеш, акша-көрөөкти немей үндүрүп бээрин дилеп. Москвага неже-таа катап баар улус-тур бис. Бо айның ортан үезинде база баар ужур тургустунуп келген. Немей акша үндүрүп бээр дугайында айтырыгны турсузун кээриивиске. «Бүгү чүртка бодаарга, силер эн чиик өртек-биле хлеб, сүт садып турар улус-тур силер» — деп чугаалай бээр.

Ынчаңгаш ам ол продуктуларның өртээн улгаттырар ужурга таварышкан бис. Моны чонга шыны-биле тайылбырлап чедирер херек. Хлеб, сүттүн өртээ улгатканы-биле холбаштыр хөй уругларлыг өг-бүлелерге база амыдыралынга чединмес кижилерге дузаламчы көргүзериниң хемчеглерин Чазак өөренип көрүп турар. Ынчаарга тус-тус район чагыргалары, бүдүүлгелериниң, организацияларның ажылагыйларының удуртукчулары коллектив кежигүннериниң амыдырал-чүрүттелгазын экижидер дээш болдунар-ла аргаларны дилеп тывар, тодаргай хемчеглерни алыр хүлээлгелиг деп. Президент чугаалаан, чижек кылдыр Таңды районда «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң удуртукчуларының чонга кайы хире дузалап турарын чугаалаан. Совхозда ажылдап турар өг-бүле бүрүзүнге башкыларны, эмчилерни киириштирбишаан, чартык тонна далганны халаска үндүрүп берген.

Ажылдап турар кижи бодун боду хандыртынар. өг-бүле бүрүзү хуузда дузалал ажылагыйлыг болур ужурлуг деп, Ш. Д. Ооржак чугаалаан.

Ийиги айтырыг талазы-биле Чазак Даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Биче-оол Сундуевич ШЫЫРАП дыңнадыг кылган.

Арагалаашкынга болгаш «кем-керек үүлгедишкининге удур демиселди күштелдирер дугайында Президентинин чонга кыйгырыы солуннарда парлаттынган болгаш радио, телевиденне дамчыштыр чонга дыңнадын чедирген. Ынчыг кыйгырыгны кылганы таварылга эвес. Моон мурнунда Президент, Дээди Советтин болгаш Чазактың удуртукчулары Кызыл хоорайның сонгукчулары-биле ужуражышкын кылын турган үеде найысылалдың чүрүттакчылары арагалаашкынга болгаш кем-керек үүлгедишкининге удур шыгыы хемчеглерни алыын негээн. Ону барымдаалаан Чазак түскай доктаалды хүлээп алган. Оон күүселдеп шоолуг эвес боор турар. Ынаңгаш Президент, Чазак бо айтырыгны база катап чидин-биле турган. Чүге дээрге сөөлгү үеде республиканың кайы-даа черинде арагалаашкын кедерип барган, арага аймаан кайы хамаанчок садар чорук нептерээн, арага дээн аймактың янзы-бүрү чүве ишкеш, кижилерниң хораннанып өлүр чоруу көвүдеп турар.

Бо бүгүнү барымдаалааш, Президент, Чазак улуг дүвүрээшкинин үндүрүп, арагалаашкынны шегледиринче чонну кыйгырган. Районнар чагыргаларының, министерстволарның, ведомстволарының, күш-ажылчы коллективтериниң удуртукчулары, хөй-ниити организациялары бо айтырыгны холга ап, бүгү күштү каттыштырып тургаш, тодаргай хемчеглерни алыры чугула. Кижи бүрүзү-биле, ылангыя арагаже сундулуг кижилер-биле, тус-тустан ажылдаар болза эки, Президентинин кыйгырыынга үндезилээш, район бүрүзүнге кылын чорудар хемчеглерни планнап алза чогуур деп санап турар бис. Массалыг информация черлери болгаш корум-чүрүм камгалаар органнар-биле кады рейдилерни, хынаалдарны доктаамал чорудары чугула.

Бир эвес бо ажылды бир демиг холга алыр болзувусса, байдалды экижидип ап болур бис деп, ол түнелинде чугаалаан.

Бо айтырыгны түнеп турган. Президент республиканы тургустунуп келген байдалдын кайы хире айыылдыг апарганынче кичээнгейни үгландырган. Арага садарында кандыг-даа корум-чүрүм чок апаргаи, ону дуне-даа, хундус-даа чер болганда садып турар. Садып турар арага аймаанын шынарын кымдаа хынаастаан. Янзы-бүрү чүве ишкеш, чыл эгезинден бээр сезен ажыг кижи хораннанып өлген. Ол кижилериниң чамдызы арагачылар эвес, ында-хаая арага ижиттер кижилер болган. Арага садарын чүрүмчүдар дугайында чарлык белеткеттинин турар.

Саидро МААДЫ.
(«Шынның» корр.).

ЧАГЫДЫЛГА-93

«Шын» солуннуң чагыдылгазы ноябрь айда база уламчылап турар

Солунну 6 айда чагыдар, оон өртээ 200 рубль.

Солуннун киоскилерге садар өртээ 4 рубль

Ф. СП-1

Министерство связи СССР «Союзпечать»

«Шын» на газету (индекс издания)

комплектов Количество

на 1993 год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда

(почтовый индекс) адрес

Кому

(фамилия, инициалы)

ДОСТАВОЧНАЯ КАРТОЧКА

1 а	место	литер

на газету

«Шын» (индекс издания)

он. ость	подписка / пере-адресовки	руб.	коп.	Количество комплектов
		руб.	коп.	

на 1993 год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда

(почтовый индекс) (адрес)

Кому

(фамилия, инициалы)

АКЦИОНЕРЖИ ТКЕНИ ДЭЭРЕ

Рынок харылзааларынче шилчээни-биле чергелештир амгы үеде бистиң республикавыстың улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларының бүдүрүлгелерин хуужудуп турар. Кедээ ажыл-агый продуктуларын ажылдап кылыр бүдүрүлгелер кандыг янзылыг хуужуттунарыл база од коллективтериниң ажылдакчылары хуужудулга соонда ажыл чок артыл калбас бе дээш, оон-даа өске айтырыгларны тодарадыры-биле бистиң корреспондентивис республиканың кедээ ажыл-агый министириниң оралакчызы Нерчук Хисаевич Аджиев болгаш Кызыл-Мажалыктың эт комбинадының директору Сергей Иванович Манчин-биле ужурашкаш, оларныц-биле беседалашкан.

Н. Х. Аджиев:

— Кедээ ажыл-агый министерствозунга хамаарыштыр алырга, Тывада кедээ ажыл-агый продуктулары болгазыредып турар, тодаргайларга, азыт-чем аймаа будуруп турар сес бүдүрүлге бар. Кызылдың болгаш Кызыл-Мажалыктың эт комбинаттары, Кызылдың, Кызыл-Мажалыктың, Шагаан-Арыгның болгаш Чадааның сүт заводтары, пиво заводу база эт-сөктен далган кылыр завод.

Чамдык удуртукчу органвар бо бүдүрүлгелерин монополисчи бүдүрүлгелер, өске ындыг бүдүрүлгелер чок болганындан олар бүдүрүп турар продуктуларының өртек-үнезин кайы хамаанчок улгаттырып турарлар, ынчангаш оларны хуу бүдүрүлгелер кылдыр садары чугула деп санап турар. Мен аңда шуут удур мен. Үстүнде адааным бүдүрүлгелер кандыг-даа монополисчи бүдүрүлгелер эвес, моон курунда турган системаның негелделеринге дүүштүр турган чонун чиик өртектиг азыт-чем аймаа-биле хандырып келген коллективтер болур. Бүдүрүлге харылаалары үзүлген, чиг эттиг өртек-үнезин улгаткан, дериг-херекселлерин тып база садып алыры бергедээн амгы үеде бо бүдүрүлгелериниң ажылчыннары шыдаар шазаа-биле ажылдап, чонунга бараан бооп турар.

Чуртта эгелээн экономиктиг реформаның негелдезин ёзугаар күрүне өнчүзү болур ол бүдүрүлгелерин өнчүүн өске хевирлериче шилчидери хүнүн айтырыы апарган. Бо айтырыгны кандыг янзылыг шинтпирлээри-биле ук бүдүрүлгелериниң удуртукчуларын каш удаа чыып, оларның-биле санал-оналы солчулгазын кылган бис. Ол коллективтериниң ажылчыннарының ниити хүралдарын эрттирип, тургустунуп келген айтырыгны ажыттажыт чогу-биле чугаалажып, өнчүүнүң кандыг хевирин шилип алырын сайгарып көрдүвүс. Бо ажылды эрткен чылдан бээр чорудуп келген бис.

Күрүне өнчүзүн хуужударының элээн каш аргалары бар болгай. Чижээлээрге, оларны акционержидип болур, чок болза аукцион дамчыштыр хуу кижилерге азы кайы-бир фирмага садыптып болур. Бүдүрүлге удуртукчуларыбиле беседалажып, ажылчыннар хүралдары эрттирип турувуста, ол коллективтериниң кежигүннери «ажылдап туган бүдүрүлгелеривисти боттарывыстың өнчүүс кыллыр хуужудуп алыр бис, кайы-бир бай кижиге садыптарының орнунга бүдүрүлгевисти акционержидип алганывыс дээре» — деп боттарының күзелин илереткен.

Ажылчыннарның ындыг күзелин барымдаалап көргеш, министерство комбинаттарны болгаш заводтарны акционержидериниң талазы-биле бүгү санаашкынарны кылгаш, ол айтырыгны шинтпирлээри-биле чогуур документилерни республиканың эт-хөренгинниң күрүне комитединче киргеи.

РЫНОК НЕГЕЛДЕЗИН ЁЗУГААР

Тываның Чазаа, оон ол комитеди бо айтырыгны бо чылдың төнчүзүнге чедир үзе шинтпирлеп, ажылчыннарның дилээн хандырып бээр болза, ол коллективтер республиканың чонунга идегелдии-биле бараан бооп, чиик өртек-үнелиг азыт-чем аймаан магадыладыы-биле бүдүрүп болур.

Мээн болгаш бүдүрүлге коллективтериниң ынча деп чугаалап турарывыс барымдаалыг. Чүге дээрге чаа чылдан эгелеп күрүне бүдүрүлгелериниң кол фондуларының өртек-үнези каш катап үлгады берип болур. Ынчап баарга, үстүнде адааным коллективтериниң кайызының-даа ажылдакчылары од бүдүрүлгезин садып ап шылаавайн баар. Чижек кылдыр эт комбинаттарын ап көрээли. Кызылдың эт комбинадының кол фондулары эргижирээн болгаш ниитизи-биле үш миллион бичин ажыг рубль өртектиг кылдыр санаттынган. Бир эвес чаа чылдан эгелеп кол фондуларны өртек-үнези Россиягa он катап үлгады бээр болза, бо комбинатты садып алырынга үжен миллион ажыг рубль херек апаар ышкажыл. Ол хире акша комбинатта болгаш оон ажылчыннарында чок. А Кызыл-Мажалыктың эт комбинадының кол фондуларын өртээ он катап үлгады бээр болза, комбинаттың өртээ талыя бээр. Бирээде, ындыг.

Ийиде, бир эвес бо бүдүрүлгелерин аукцион дамчыштыр кайы-бир бай хөренгитен кижиге садыптарга, үүү болу бээрил? Чүүүн-даа мурунда республиканың чону болгаш колхозтары база совхозтары улуг бергедээшкиннерге таваржыр. Хуу өнчүлүг бай кижи дээрге, бай кижи-ле болгай. Ол чүү канчаарын боду билир. Ындыг кижи комбинатты азы заводту садып алгаш, колхозтардан болгаш совхозтардан эттиг, сүт, чонга аар өртекке садып турун бээр. Ол дээрге оон бодунун эргеэн-дир, бүдүн бүдүрүлге оон хуулда өнчүзү болгайда. Амна, шынап, монополисчи бүдүрүлге деп чүве ынчаар тыптып келир деп бодаар мен.

Ам үстүнде адааным бүдүрүлгелерин кандыг янзылыг акционержидер деп турарывыстың дугайын чугаалап көрейн. Хуужудулга чорударының чурумун ёзугаар бүдүрүлгениң өртек-үнезиниң бежен бир хуузун ол коллективтиң боду болгаш оон кежигүннери төлөөр үжүрлүг, а арткан хуузун хаалгыг чагыдылга ёзугаар дуглаар. Бо ийи негелдеки тайылбырлап көрейн.

Амгы үеде кандыг-даа бүдүрүлге киирип алган ыраг орулгазының бир чамдызын хуужудулга фондузу дээр фондуга мөөнеп ап турар болгай. Үстүнде адааным бүдүрүлгелериниң ындыг фондуларында эвээш эвес акша мөөннеттиген. Ол акша-хөренгиге немештир коллектив кежигүнкери боттарының үлүг-хуузун киирер апаар. Ол чүл дээрге хуужудулга чектери — взучерлер-дир. Чамдык кижилер ваучерге көрдүгеп он мун акшазынга немештир боттарының чыып алган акшазын-даа салып болгай-ла. Мынчап кээрге демги комбинаттарывыстың болгаш заводтарывыстың кайызының-даа ажылчыннары ажылдап турар бүдүрүлгезин садып алырынга киирер үжүрлүг үлүүн киирип шыдаарын кылдыңган саналашкынар көргүскен.

Хаалгыг чагыдылга деп чүл? Ол дээрге демги бүдүрүлгелерге боттарының эдлин болгаш сүдүн дужаап турар бистин колхозтарывыстың болгаш совхозтарывыстың киирер ужурлуг чагыглары-дыр. Аъш-чем продуктулары болбаазырадып, бүдүрүп турар бүдүрүлгелериниң хуужудулгазынга өске адырларның — улетдүрүүн, тудугунун, садыгының дээш, оон-даа өске коллективтери кириппес ужурлуг деп санап турар бис. Ол бүдүрүлгелериниң акцияларын садып алырынга оларга боттарының чиг эдин дужаап турар ажыл-агыйлар киржир ужурлуг. Ынчангаш ону хаалгыг чагыдылга деп адаан. Ону тодаргайларга мындыг: кайы-бир колхоз азы совхоз эдлин, сүдүн дужаап турар бүдүрүлгени хуужудуп (садып) алырынга ол хире түүнүг акшаны киирер мен деп чагыхүлээлгени кылыр болгаш ол түүүн киирер ужурлуг. Мынчап кээрге үстүнде адааным кайы-даа бүдүрүлгени оон ажылчыннары самаарышкан колхозтары болгаш совхозтары-биле кады хуужудуп ап болурунун бүгү аргалары бар.

Бистин комбинаттарывыс болгаш заводтарывыстың кайызы-даа орулгалыг ажылдап турар. Оларның хуужудулга фондуларында чогуур хемчээлдиг акша-хөренги чыгдынганын база катап чугаалап каайн. Оларны акционержидерининг бүгү санаашкынарын кылып дооскаш, Чазакта киирип берген бис. Хуужудулга чорудар комиссияны безин тургузун кааи бис. Бо айтырыгны чыл төнчүзүнге чедир шинтпирлээри кончуг чугула, ол чүгле республиканың Чазаандан хамааржыр.

С. И. Манчин:

— Бүдүрүлгевисти хуужудуп, садып алыр дугайында айтырыгны эткен чылдан бээр чугаалажып келген бис. Кызыл-Мажалыктын эт комбинадының күш-ажылчы коллективи бүрүү-биле ук бүдүрүлгени акционержидип алыр ужурлуг чагыгларын болбаазырадып, бүдүрүп турар бүдүрүлгелериниң хуужудулгазынга өске адырларның — улетдүрүүн, тудугунун, садыгының дээш, оон-даа өске коллективтери кириппес ужурлуг деп санап турар бис. Ол бүдүрүлгелериниң акцияларын садып алырынга оларга боттарының чиг эдин дужаап турар ажыл-агыйлар киржир ужурлуг. Ынчангаш ону хаалгыг чагыдылга деп адаан. Ону тодаргайларга мындыг: кайы-бир колхоз азы совхоз эдлин, сүдүн дужаап турар бүдүрүлгени хуужудуп (садып) алырынга ол хире түүнүг акшаны киирер мен деп чагыхүлээлгени кылыр болгаш ол түүүн киирер ужурлуг. Мынчап кээрге үстүнде адааным кайы-даа бүдүрүлгени оон ажылчыннары самаарышкан колхозтары болгаш совхозтары-биле кады хуужудуп ап болурунун бүгү аргалары бар.

Бистин комбинаттарывыс болгаш заводтарывыстың кайызы-даа орулгалыг ажылдап турар. Оларның хуужудулга фондуларында чогуур хемчээлдиг акша-хөренги чыгдынганын база катап чугаалап каайн. Оларны акционержидерининг бүгү санаашкынарын кылып дооскаш, Чазакта киирип берген бис. Хуужудулга чорудар комиссияны безин тургузун кааи бис. Бо айтырыгны чыл төнчүзүнге чедир шинтпирлээри кончуг чугула, ол чүгле республиканың Чазаандан хамааржыр.

С. И. Манчин:

— Бүдүрүлгевисти хуужудуп, садып алыр дугайында айтырыгны эткен чылдан бээр чугаалажып келген бис. Кызыл-Мажалыктын эт комбинадының күш-ажылчы коллективи бүрүү-биле ук бүдүрүлгени акционержидип алыр деп күзеп турар, ындыг шинтпирни хүлээн-даа алган.

Бистин комбинадывыс Кызылдыңга бодаарга, чаа бүдүрүлге. Ында тургускан дериг-херекселлер эргижиреваэн, чаа хевээр. Ынчангаш комбинаттың кол фондуларының өртек-үнези он миллион хире рубльге санаттынган. Комбинатты хуужудуп алырынга херектиг акша четчир деп санап турар бис. Коллективтиң өнүнээзинден дөрт миллион хире рубль салдынар ужурлуг. Комбинаттың хуужудулга агар санында бүдүн чартык миллион рубль ам дээрезинде чыгдынган. Комбинаттын доктаамал ажылчыннарының саны чүс дөртен хире кижи. Олар хуужудулга чектерин бүрүү-биле бүдүрүлгени садып алырынга салыр деп шинтпирлээн. Арткан акша биске эт дужаап турар ажыл-агыйлардан көрер ужурлуг. Ынчангаш комбинадывысты хуужудуп алырынга белен бис.

Бүдүрүп турар продукциявыстың өртек-үнезин чиигедир дээш боллунар-ла хемчегдерни ап турар бис. Барын-Хемчик, Бай-Тайга, Улуг-Хем районнарда элээн каш садыг черлерин ажыткан бис. Ниитизи-биле бодувустун продукциявысты бодувус чонга он дөрт магазиннивисте сайгарып турар бис. Садыг четкизин дамчыаайн турар болганындан бистин продукциявыстың өртээ чиик. Чижээ, бисте бир калограмм инек эдлинин өртээ немээн өртекке үндүрүгбиле катай санаарга, 70 рубль, а хой эдли 66 рубль бооп турар.

Бүдүрүлгевисти хуужудуп алзывыса, моон-даа эки көргүзүглерлиг ажылдай бээр бис.

Сандро МААДЫ.
(«Шынның» корр.).

ДҮЖҮП КААРЫ ОЛ БЕ?

Рынок харылзааларының бо берге үезинде өртектериниң өй-хемнээл чок өзүлдези, ылангыя кедээ ажыл-агый адырынга хамаарылгалыг бүдүрүлгелерге улуг каражаны, кстаралды чедирип турар апарган.

Мөнгүн-Тайга районунуң «Малчын» коллективтиг ажыл-агый бүдүрүлгезиниң база «Мөген-Бүрен» совхозтуң «Россельхозбанкының» Мугур-Аксында салбырының агар саннарында бо хүннерде акшазы шуут чок. Автотранспорт бүдүрүлгезинде 55 мун рубль, «Тыва агроүлетпүр» тудуг каттыжышкынның Мөнгүн-Тайгада ажыл-агыйлар аразының боторуулга-чарылгалыг тудуг участогунуң агар санында 69 мун, «Тыва хамааты тудугунун» Мугур-Аксында боторуулга-чарылгалыг тудуг участогунда 124 мун рубль бо хүнде бар. Районда чонның амыдырал хандырылга эргелелинде база эвээш түүнүг акша бар.

Чоокта чаа районнуң кедээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги Эрес-оол Бады-Очурович Хомушкунуң өрээлинге үстүнде адаттынгылаан кедээ ажыл-агыйга хамаарылгалыг коллективтериниң удуртукчуларын болгаш кол бухгалтерлерин чыггаш, бүдүрүлгелерге экономиктиг саналашкынарны бо айның төнчүзүнге чедир кылгаш, катап чыылгаш, түүнелдерни үндүрерин дугуруушканнар.

Колхоз, совхозтар болгаш районда бүдүрүлге коллективтериниң бо хүннерде санхөөзүнүп айтырыглары кончуг бергедеп келген, харын-даа оларның турар-турбазының айтырыгларын шинтпирлээр үе келгени бо.

1992 чылдың эгезинде Россия Федерациязының Президентизиниң «Колхоз, совхозтарны болгаш кедээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелерин эде организаларының дугайында» Чарлыын хүлээн алган. Ында айтып турары болза колхоз, совхоз бодун боду акшаландырып шыдавас болза, оларга күрүнеден чээли бербес, түүнелинде дүжүп каап болур деэнне болгай.

«Малчын», «Мөген-Бүрен» — коллективтиг ажыл-агый болгаш совхоз колла бүдүрүп турары эт база дүгүн чагыкчыларга садып-саргаш, акшаларын алгылаан түүнелинде боттарының дорт болгаш доора чарыгдалдарын төлегилеп каапкан. Бо хүннерде оларның агар саннарында акшазы чок.

Бо чайын Тыва Республиканың Чазаа Россия Федерациязындан совхозтарга чээлини банк таварыштыр бээр кылдыр дилеп алган. Ынчангаш совхозтар оон-биле амыдырап турганнар. Ам бешин чээли алганы дээш банкыга төлөөр акшазы чок.

«Малчын», «Мөген-Бүрен» совхозтар, амыдырал хандырылга эргелели, автотранспорт бүдүрүлгези болгаш тудуг участоктарының салымхуузу октябрь айның төнчүзүнде тодаратынар. Ук коллективтер чыл төнчүзүнге чедир турар бе, турбас бе деп айтырыг чидин-биле тургустунуп турар. Мындыг янзылыг айтырыг чыл эгезинделе турган болгай.

Кожуунга коммерция талазы-биле харылаар дарганы дораан томуйлаары чугула. Оон кол сорулгазы — ажыл-агыйларның эт, дүгүн садарда, чагыкчылар-биле баш удур дугуржулганы кылыры, харын-даа даштыкы күрүнелер-биле харылзажып болгай.

Районнуң бүдүрүлгечи коллективтериниң салым-чолу кончуг берге байдалда-дыр. Бо хүннерде оон уштунуп элыр дизе, чүгле сагынгыртывынгыр, сайгарлыкчы чорук херек, ол бүгү чаданың дарга, бухгалтер, экономистериниң кол хамааржыр.

Хурал-оол ЧУЛЬДУМ.
Мөнгүн-Тайга район.

«ШЫН» НОМЧУКЧУЛАРЫНДА

Чоокта чаа Чаа-Хөл район багыргазының даргазы К. Д. Биче-оол «Найырал» совхозтун Шаныы салбырынга чорааш, аная районнар удуртур органнарында чаа ажылдап кирген ажылдакчыларны болгаш специалистерни таныштырып, салбырның чурттакчы чону-биле тускай ужуражылганы эрттирген. Ук ужуражылгага «Шын» солунун редактору, Тыва Республиканың улус депутаты В. Ф. Чаламба болгаш редакцияның чамдык харысалгалыг ажылдакчылары база чораан.

Ужуражылгага «Шынның» хол редактору В. Ф. Чаламба республиканың ажыл, амыдыралынын бо хүннерде байдалдарының дугайында делгеренгей чүве чугаалаан, редакцияның ажыл-ижи-биле ажылгаанаын таныштырган, номчукчуларның хөй айтырыгларынга харыларны берген.

Бистин корр.

Республиканың бир дугаар поликлиниказы 65 чыл болган

ЧОННУҢ КАДЫЫ ДЭЭШ

Шаанда тывалар янзы-бүрү өт-сиген, каттар, хылба, ойган карты, артыш черлик согуна, оргаадай, элеп-чук, хая, тугу, сыын мыйызы, адыг оду, морзук узу дээш, оон-даа өске чүүлдер-биле болгаш ржаннарга кирип, эмненин орааны чажыт эвес. Ам-даа оларны ажылдап чоруурлар.

Хамаар аараан кижилерни эмнээринге база чаладып турган. Ылангыя хөрээжен хамнар угааны баксыраан кижилерни эмнээринге шыырак деп санаттырып турар.

Сарыг-шажынның өөредиин ламалар чонга таразып тибет ёзу-биле эмнээрин база непередип турган. Үйуштерден кылган эмнер зарыг кижилерге шыырак дузаны чедирип турар. 1927 чылдан эгелеп тибет ёзу-биле эмнелге амгы үеде совет эмчилер-биле кады эгелээн. Ол чылды Кызылга баштайгы поликлиниканың эгези деп санап турар.

1927 чылда Кызылга ийи өгге эмчилер ажылдап турган. Ол өглеринин бирээзинге тыва ламалар тибет эм дузазы-биле эмнеп, өскезиге орус эмчилер совет эмнелгенин дузазын көргүзүп эгелей берген турган.

Москвадан келген эмчилер Руделко, Антонова, Николаенко, Местников олар чүгле Кызылга эвес, Тываның ол үедеги кожуунарынга барып, чонга эмчи дузазын беш чыл иштинде көргүзүп, дуза чедирип келгеннер.

1951 чылда поликлиника Комсомольская кудумчузунга ажылдап эгелээн. Оон баштайгы эргелекчизинге салымчаанныг Тываның баштайгы дээди эртемниг эмчизи Сергей Агбанович Серекей ажылдап турган. Ол 1941 чылда Ленинградтың эмчи институдун дооскаш, колдуунда-ла эмнелге черлеринге-ле удуртур ажылдарга, ТАР-ның кадык камгалал яамызының баштайгы сайыды турган.

Оон сөөлүде поликлиниканың эргелекчизинге улуг мергежилдиг эмчи Кузьма Балчырович Балчий-оол ажылдап турду. Ол тыва улустуң төөгүзүнде база бир төөгүлүг кижи. Кузьма Балчырович орус байларның хелечиги чорааш, 1931 чылда Кызылдың орус эмчилериниң очулдурукчузу апарган. 1935 чылда Москваның эмчи техникумунче Тываның Чазаа оны өөредип чорутван. Оон элээн ажылдап чоруй. Красноярскиниң эмчи институдун дооскан. Кызыманкай ажылының түүнелинде, «Кадык камгалалдың тергини», «Тываның алдарлыг эмчизи» деп хүндүлүг аттарны чедип алган болгаш дыка хөй орден, медальларның эдилекчизи. Олар ам бистин аравыста чок.

Сөөлгү чылларда поликлиниканың эргелекчилеринге Александра Афанасьевна Бадмаева, Доржу Көк-оолович Куулар, Майя Монгушовна Чаизан олар ажылдап турганнар.

Доржу Көк-оолович Куулар— (ол ам бистин аравыста база чок) РСФСР-ниң алдарлыг эмчиан чораан, Ленин орденинің эдилекчизи.

Ол ышкаш поликлиникага хөй чылларда ажылдап келген ортумак эртемниг эмчилер Тамара Дупур-ооловна Чымба, Мария Ивановна Охемчик олар үре-түүнелдиг, шаннал макталдыг ажылдап чорааннар.

1960 чылдан эгелээш, чаа поликлиника Щетинкин-Кравченко кудумчузунда дөрт каът бажында ажылдап турар. Амгы үеде ында 28 янзы-бүрү эмчи хевирлериниң дузазын аарыг улуска көргүзүп турар. Хоорайның чурттакчыларының чартык кезиин харылавышаан, районнардан келген аарыг кижилерни база хүлээп ап, дузаны чедирип турары өөрүнүүг.

Бистин поликлиниканың эмчилериниң аразында чонга хүндүткелдиг эмчилер эвээш эвес. Оларга Симакова, Н. А Хертек, О. П. Жарова, А. М Адыг, Г. Оюпар, Л. Б. Ховалыг, М. В. Монгуш, С. С. Ковальчук дээш, оон-даа өскелерни хамаарыштырып болур.

Эмчилер тибет ёзу-биле ам бо үеде эмнээрни шикгээдип ап, эмнеп эгелей берген. Ындыларга психотерапевт Ольга Петровна Жарова, ине-биле эмнээр эмчи Ирина Викторовна Панарина хамааржыр.

Бо чылын эмчилер боттарынга дузалажыры-биле база ажылдың шынарын бедидер дээш бригада аайы-биле ажылдап киринген.

Келир чылын бүгү эмнелге черлери бир дөмей, страховкалыг эмнелгеже кирер дээш өөредилге эрттирип, белеткел ажылдарын чорудуп эгелей берген.

Амгы үеде поликлиниканы Антонина Николаевна Дьяченко мергежилдиг биллилии-биле удуртуп турар.

Поликлиникавыстың ажылында ийи-чангыс четпестер турза-даа, оны эдип алыр ажылче коллектививистиң ажылдакчылары кол кичээнгейни угландырып турар.

65 чылдар дургузунда бистин поликлиникага эмнелге келген кижилерни санап четпес бис. Бистин маңаа ажылдап турган, ам-даа ажылдап турарларга өөрүп четтиришкиннерин чылыг сөстери хөй-биле кээп турары биске өөрүнүүг.

Бистин коллективтин ажылдакчылары чонга эки чаагай дузаны чедирбишаан, чоннуң кадыы дээш моон-даа соңгаар боттарының үлүг-хуузун киирериге бүзүрелдиг.

Татьяна КЫЗЫЛ-ООЛ.
Поликлиниканың профилактика салбырының эргелекчизи.

• • •

ЧУРУКТАРДА: Эмилия Борисовна Сараева — дээди эртемниг медицина ажылдакчызы. Карак, кулак, боостаа аарыгларын эмнеп, аарыгларын чүс-чүс кижилерни алырган специалист-тир.

Людмила Чимит-Доржуевна Допай хан анализин алыр лабораторияда ажылдап, чоннуң кадыын быжыглаарынын хөрөөнге шалыл үлүүн чыл санында киргип турар.

Бөөр көрүп алган, хулумзурээн ажылчынның адын Ондар Чечээна дээр. Аарыг улусту сыкыртып эмнээринге шприцтернин эн-не арыг болурун ол харылап, ону бүрүү-биле белеткеп турар.

Охемчик ОНДАРНЫҢ тырттырган чуруктары.

ПРОВЕРЬТЕ ПРАВИЛЬНОСТЬ ОФОРМЛЕНИЯ АБОНЕМЕНТА!

На абонементе должен быть проставлен оттиск кассовой машины.

При оформлении подписки (переадресовки) без кассовой машины на абонементе проставляется оттиск календарного штемпеля отделения связи. В этом случае абонемент выдается подписчику с квитанцией об оплате стоимости подписки (переадресовки)

Для оформления подписки на газету или журнал а также для переадресования издания бланк абонемента с доставочной карточкой заполняется подписчиком чернилами, разборчиво. Без сокращений в соответствии с условиями, изложенными в каталоге Агентства печати

Заполнение месячных клеток при переадресовании издания, а также клетки «ПВ — МГС 10» производится работниками предприятий связи и Роспечати.

Школа амыдыралы

ДИЛЕНИРГЕ ЭПЧОГУН

Чадааананың № 1 ортумак школазының директору Зоя Комбу-Сүруновна Хүлер-оолга ужуражырымга, дараазында үүлдерни ол чугаалай берди.

— Бо чылдың эгезинде школаның бүгү ада-иелерин, башкыларын, ажылчыннарын; эмчилерни чалап; улуг хуралды эрттирген бис. Ол хуралдың шиитпири кандыг түүнелдиг болганын сайгарыптаал.

Школада өреникчилер саны көвүдээн-биле өредилгекижизидилге ажылынга бергедээшкиннер турустунуп келгенин барымдаалаш, ол хурал муринудан 6 дугаар профтехучилищениң эрги бажыңнарын бээрин дилээн.

ОПТУ-6-ның ийи бажыңын берген. Бир бажыңны шуудадып кыла берген. Одалга системазын дооскан иштики ажылдарын кылып турар. Ол бажыңче октябрь 16-17 хүннеринде көжүп кирдивис. Бир бажыңның септелгези материалдар чедишпезинден саздап турар.

Школа септелгезинге хереглээр ийи миллион акшаны Президент Шериг-оол Дизижихович Ооржак аазаан, ынчалза-даа ол акша ам-даа келбээн. Амгы үеде бистиң школаның үшээлчегде өөренип турарын барымдаалаш, ол кылып турар бажыңнарга «Уэаткан хүннүг тускай эге школаны» ажыдарын шиитпирлээн: Амгы директорлуг, штаттарлыг школа болур. Бүгү штаттарны бадылан каапкан: Бистиң школадан ол школаже 10 класс-комплект, 209 өреникчи башкылары-биле чоруй баар. Ол школаның директорунга аныяк башкы Геннадий Данчылаарович Монгуш томуйлаткан.

Бистиң школавыс дөмей-ле ийиээлчегге өөренип 33 класс комплект, 70 башкы артар. Ол эге школаны дооскан өреникчилерни бистиң школа хүлээп алыр.

Ийиги дилег —школа буфединге ийи повар, бир техничиг ажылчыны төлевирлиг штат-биле хандырар болгаш үругларга аъш-чем өртээн чингедир талазы-биле чогуур хемчеглерни алыры.

Бо айтырыг шуут быжыг шиитпирлеттинмээн. Амгы үеде ийи повары уэаткан хүн повалрары кылдыр тудуп эгелей бердивис. Чем акшазы шилчиттинмээни-биле чем кылбайн турар. Столовая белен. Поварларның ажылы төлевирин штат бадылагыже чедир арткан айларның шадын фондузундан ортумак шалын-биле төлээр. Уругларның аъш-чеминиң өртээн чингедир талазы-биле хемчеглер кожуунда көрүнмээн. Уруглар чеминге ажыглаарыбиле боттарывыстың күжүвус-биле 5 тонна картофельди, чартык тонна капустаны тып алган бис. Капуста дузаарынга хереглээр морковь, свеклаадан дузалаарын ада-иелерден дилээн бис.

Үшкү дилег — ынчангы улус өредилгезинин министри турган Н. С. Конгаровның адынга школаның ниити капитал септелгезин кылырынга акшаландырыышкынны бюджетке немей көөрүн база ол ышкаш интернатты катап туруузарын дилээн бис.

Бо чылын № 1 школага септелге улуг болду. Септелге ажылынга киришкен ада-иелерден Юрий Сергеевич Шагжы бир-ле дугаар саналашкын сметазын кончуг дүрген кылып берип, эки дузалады. Школаның доозукчулары Николай Канчыыр-оолович Түлүш, Каадыр Сат, Даян-оол Дандар олар школаның даштын шевергин кылдыр септеп бергеннер. Ол ышкаш башкыларывыс А. Д. Монгуш, О. Т. Киштеек, бистин доозукчуларывыс Виктор Допчуевич Кара-Сал, Радик Хожур-оолович Монгуш, Мактар Дажыевич Монгуш, ажылчын С. Карадан, башкы Чамбал Шангыр-оолович Ооржак сонгаларны шилдеп берген.

Школаның одалга системазының чамдык бергедешкен черлерин бистан школаның доозукчузу Валерий Салчактың бригадазы ак сеткилдиг кылган.

Школага дузалал ажылагый ажылдар дээш 13 баш тыва уксаалыг хой, 4 иртти садын алган бис. Ада-иелернин дузаламчыга берген малы ам-даа чыгдынмаан, оларны школага эккеп бээрин ада-иелерден дилеп тур бис.

Улустуң чаагай чанчылдарын эки билир чер-чуртуунуң чонунуң төөгүзүн; аас чогаалын, оюн-тоглаазын, культуразын, эм үнүштерин ажыглаарын, шажын-чүдүлгезин аныяк-өскенге өредир ындыг ада-иелернин бистин школада тургустунган чогаалыкчы болукке киржири кончуг күзенчиг. Чайгы үеде элээн хөй ажылдар кылдынган болзажок, бистиң мурнувуста сорулгалар эвээш эвес. Уэаткан хүннүг тускай школаны дарый ажыдары хүннүң чугуда айтырыы болуп турар.

Чоокку үеде школада өскүс болгаш чартык өскүс база амыдыралы чедимче чок уругларга база школага дузаламчы кылыры-биле «марафон» эрттирерин планнап турар бис. Ынчангаш Чадаана хоорайда организациялар, ада-иелер, силерни деткикчи болурунарны дилээр-дир бис—деп, директор чугаазын доозуптаргга, аная катчын, бо үүлүг бижиди.

Арагачы ДОНГАК.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

ЧЕДИ-ХӨЛ—ЧАРАШ АТ-ТЫР

Тыва АССР-ниң алдарлыг болгаш улустуң чогаалчызы деп ийи бедик аттарның эдилекчизи, амгы хүннерде эн-не тывынгыр-сагынгырларның мүрнуку одуруунда чоруп олурар Кызыл-Эник Кудажының солуунга парлаткан үүлүн номчааш, шынап-ла, Хову-Аксынга чаа тургустуваар девискээрлиг районну Чеди-Хөл деп адаары дыка чеп-тур деп бодап, ону деткивес аргам чок. Үүгле мен эвес, бүгү-ле чон деткиир боор, үүге дээрге улустан айтырып турган мен: кобальтылыг Хову-Аксының дыка хей чону саналды изин-биле деткээн.

Хову-Аксының дагжылары аразында мынчаар чугаалажыр чордулар: «Чеди-Хөл тайгазы» бо хүн ажылдап турар, шыгыы эвеспе, ооллар!». Ынча дижири ужуруг-ла турган боор.

Кызыл-Эник Кыргысовичнин «Чеди-Хөл тайгазы» болгаш «Чечек Содунам» деп уран-чечен очерктериниң маадыры, кобальтылыг комбинатының даг цегинин ламповаяының ажылчыны Чечек Түлүшовна Содунамның дугайында № 37 «Улуг-Хемде» парлаан: Ону номчааш, даг-жылар, очерк маадыры Чечек Содунам бүгүдениң ажылга эз-харыысалгалыг болурун негеп турары ол-ла болгай.

Чеди-Хөл тайгазындан агып баткан дамырак кара сугларның химиялыг анализин алырга, кобальт баштадыр ховар байлактарның сомазы барын көргүзер эдептиг-ле чоор. Сугларда бар ол байлактарны геологтар черден тыппазаны база тывыысык. Аная кара угаан-биле бодаарга, Чеди-Хөл тайгазының дөжээнде черниң тамызында кобальт базза өске-даа ол аймактың байлактары барын идеп. Ону келир үеде тып шыдаар деп идеген олурар мен.

Чеди-Хөл тайгазынга чаагай сеткилдиг чүдүп тейлеп, чалбарын чоруур чон бис; аас-кежиктиг бис. Чеди-Хөл тайгазы аттыг районну тургузар дээнинге дыка өөрүп, ону деткиир-дир мен. Ажылышчы бүдүрүлге катап ажыттынары дээрге-ле, амыдырал-чуртталганың өөрүшкүзүдүр.

Тыванын бир онза чараш сууру Хову-Аксының сайзыраң кээринге улуг бүзүреллиг мен. Чаа район алган адынга алдарлыг болуп, ажыл-ишчи чоннун турлаа болуп, агып баткан дамырактарындан эртинелиг байлактарын ажыдып тыварынга, Танды сынның чараш району болу бээринге чурттакчы чон бүзүреп турар.

Н МАСПЫН-ООЛ.
Хову-Аксы суурнуң чурттакчызы.

Аныяк специалист:

«СУУРУМГА АЖЫЛДААЙН ДЭЭШ ЧАДАШТЫМ»

Үүгле чангыс силерге идегээрим арткан. Ынчангаш дуза дилеп бижип олур мен. Менің Ляна Оонаевна Салчак дээр. 1984 чылда Каа-Хем районда «Ленинчи орук» совхоз дилег бижик кылып бээрге, өөренип кирген мен.

Институтту 1990 чылда эки демдектерлиг доозуп алдым. Ийи ажы-төлүг болзумза-даа, кызып турган, эртем-билиг чедип алганымга дыха өөрүп, чажымдан-намал-маган аразынга өскен болгаш көдээге специалист болур байгы күзелим ынчаар боттанганынга чоргаарланып-даа турдум.

Ада-вем (авам чок апарды) чангыс бо совхозка 30 ажыг чыл малчыннап келген. Ачам ам-даа инек кадарын турар. Өг-бүлевис улуг. Чангыс мен арай деп өөренип алган, төрээн суурумга ажылдаайн дээш чадаштым. Баштай кээримге, уругларым чаш-тыр дээн. Чөпшээрешкен, шөлээге олурдум. Оон соонда кээримге, улуг зоотехник чаш ажы-төлдүг кижи-дир сен, шыдаар сен бе ынчаш деп турып берген. Шыдаар мен дээримге, эр кижи тып алган бис деп бо. Оон ол специалист өске совхозче чорупкан.

Чоокта чаа баарымга, мээн соомдан доозуп кээр ужурлуг студент уругну хүлээп алган болган. Мен практика эрттирип кээримге безин орта ажыл бербейн, өске студент кээрге, дораан дужаал бижээш, селекционер кылдыр хүлээп алганнар.

Институт дооскан соомда, барык-ла үш чыл хиреде, совхозка шөлээлээн улус хою кадарын, хой кыргыыр черге ажылдап, ногаа сорттап — чүну кылбадым дээр. Амыдырал дээш кызып-ла чор мен.

Бо күзүн районнуң көдээ ажыл-агый өргеделиниң начальнигы Г. В. Черепановка баргаш, күзелим, хомудадым тайылбырладым. Ол дарга чугаалажырга, зоотехник-селекционер албан-дужаалды база-ла студент уруг күүседип, практиказын эрттирип турар деп харыыладылар. Ол уругну Шончалай Монгуш дээр. Красноярскинин көдээ ажыл-агый университединиң Кызылда филиалында өөренип турар. Школа дооскаш, совхозтан дилег бижих алгаш, аная өөренип кирип алгаш, ам доозуп турары бо-дур. Чүге мени ажылдатпайн, ол уругну хүлээп алган силер дээримге, улуг зоотехник турган: «Оон ачазы-биле үш чыл бурунгаар-ла дүгурушкан мен. Ажылга киирер кылдыр аан» — дээр болган. Мен ону мурнай доозуп алган, совхозумга ажыллап-даа чораан-дыр мен. Бо суурландаа эвес, а район төвүнден келген кижини хүлээп алгаш, ажы-төлдүг кижини мени мынчаар ажылдан хызып турар эрге черле бар чүве бе?.

Бо дарганларда дээрим ол. Ол уруг доозупкаш, дедир келгеш, февраль айда ажылдаар, директор биле зоотехник оон орнунга тур када ажылда дээр-дир. Мен база-ла совхозтуң мурнундан өөренген-дир мен, чүге төрээн суурумга доктаамал ажылдаар эргем чогул, мал ажылын чажымдан-на билир-дир мен. Кижинин салымы таан-даа мынчаар өске, «дарга» аттыг кижилерден хамааржыр апарган чүве бе?

Силерге идегээрим болза, мээн институт дооскан черимден-даа айтырып, маная келгеш, шынын-даа билип ап болур силер, үүгле дузалап көрүнер. Кымга хомудап; хайын шыны дилээр, канчап амыдырап-чурттаар кижи мен. Дыка-ла хомудап чоо мен. Өске кижилер ышкаш, төрээн суурумга ажылдап, чурттап болбас мен бе?

Ляна САЛЧАК
Каа-Хем район.
Бояровка суур.

РЕДАКЦИЯДАН: аныяк специалист Ляна Салчактың чагаазы-биле танышкаш, мындыг түүнел кылган бис. Чүл дээрге аныяк кижи бодунуң ажылынга амыдыралынга: чедип алганы эртем-билиниге хамаарыштыр кончуг шын, чөптүг айтырыг көдүрүп турар-дыр. Билинин зайы-биле ажыллаар изиг күзел ында бар-дыр. Ол дугайын ол улуг хомудал-биле бижээнинге бистер бүрүн каттыжып тур бис. Ынчалза-даа айтырыгның өске талазы база бар болдур ийин. Чижээ, бир эвес ол совхозта Ляна ышкаш эртемниг специалистер четчир болза, бо таварылгада аная дузалап ыдавас бис. А бир эвес үш чыл дүргүзүнда специалист кижини ажылга хүлээп албайн, ол-бо чыллагаанган келген болза, ынчан орта удуртукчуларны бүрүүдалып болур, оларга негелде тургузуп, бо айтырыгны дарый шиитпирлеп көөрүнер каныг ноги деп дилээр апаар бис. Ындыг болганда күүселде сөөү — совхозтуң директору Николай Михайлович Молотилкиге болгаш кол зоотехних Виктор Степанович Федоряевке артар апаар. Олар силерге хамаарыштыр боттуг шиитпирни хүлээп алырын күзээр-дир бис. Ук чагаада көдүртүнген айтырыг редакцияның контролюнга турар.

Өредилге программазынга хамаарыштыр

КОЛ-КОЛ ЧОГААЛДАРЫН ӨӨРЕДИР

РБББИ-ниң тыва дыл, литература кафедразының улуг башкылары Ч. Үүлдүмүнүң база Д. Ооржактың литератураның чаа программазынга хамаарыштыр тайылбыр сүмелерин номчуп танышкаш, колдуунда үүлдүгүндүм. Программа-даа, өөредилге номнары-даа бо удаала төлевилел, ам бижиттиниң турар Тыва төөгүзү-биле сырый холбаалыг болган-да, олар сөөлгү редакция эвес, чогум-на сүме болуп турары-биле «колдуунда»-ла дээним ужуру бо. Амдыызында 5-9 класстарга көрдүнген программада немелде, казылдаларны база ындыг язылыг хүлээп алыр-дыр мен. Амгы бүдүлгаазынның байдалда институттуң дыл, литература кафедразы, ооң авторлар коллективи Тыванын школаларынга (хей национал дыг чон болганывыста, ол орус дылдыг школаларга база хамааржырын үттуп болбас). тыва литератураны канчаар өөредиринің, кандыг материалдар-биле чепсеглээриниң арганарын дилеп, элээн ораладжыышкынарны кылганы илдец-дир.

Бодум дугайты, тыва литературага чогаал талазы-биле дорт хамаарылгалыг башкыдаа кижи болганымда, эртемниң бо адыры меңээ чоок болгаш билдингир. Ужу-бажы кижилерге ам-даа орта-ла билдинмес бо нарын үеде РБББИ-ниң талазындаа черчерде башкыларның профессионал хүлээлгезин холгаарлавайн, оларның тывынгыр, чогаадыкчы билдилиг ажылдаарынга, арга-сүмезинге даяныр бодап турары эки-дир. Мурнунда ышкаш өөредилге номнарын, программаларны министерство бадылаан соонда, ооң түүү-даа казыыры, аная түү-даа немээри болдунмас, хоойлужуй бээр чорук бүгү-ниити өөредилгеге ам таарышпас, чер-чедерде тыва дыл, литература башкыларының арга-шинээзинге бүзүрээри, оларга бот-башкарныр эргени бээри черле чөптүг. Чер-черде тыва дыл, литература, төөгү талазы-биле шинчилел ажылы кылып чоруур бот-тускайлан, шыырак башкылар база бар болгай. Моон-биле түү чугаалаксап турарым ол? Үстүнде адырга кандыг-даа хамаарылга чок чамдык доскут кижилер (оларның аразында ада-иелер база бар) боттарының амыхууда бодалын улус өөредилгезинге, башкыларга чыгаар сагыштыг — ол-бо чогаалчыны азы чогаалды программаның үштүр азы кым-бир кижини аная киирер. Токаның чогаалларын ажы-төлүвуске өөретпес бис дээн язылыг хөөннерни парлалгада суртаалдап турар апарганы чажыт эвес болгай. Оларның эргези дээн болур, уругларны школада башкылар холунда, бүгү-ниити өөредилге программазында чагыртып турар болганда, ажы-төлүн ооң оспаксырадып алгаш, кандыг кижилер кылып алыр деп турары билдинмес, эллептиг боордур! Башкылар ,бодунуң эвлээнде, РБББИ-ни (башкылар билим бедидер институтту) эртем албан чери кылдыр көрүп, ооң-биле сырый холбаалыг, демниг ажылдаарынга сонуургалдыг, будулгаазынның таварылгаларда, аная даяныр, сүмележир апаары биллингир. Амгы школа, башкы сарыылдыг санал, бодалдарны кичээнгейге ап, хүлээп көөрүнден ангыла, үстүнде язылыг сыгаашкын, дөгөөшкиннерни барымдаалавайн барып болур деннелге чедир өскен болдур ийин! Башкыга бүзүрел, хүндүткел, ооң төлептиг чоруу, ат-алдары ышкаш билиишкиннер турган болгаш артар, ооң бот-башкартынын ажылдаарынга дорт, доора-даа холгаарлаашкынны ол хереглевейн турар.

Бистиң эртем төөгү, культуравыска хамаарыштыр «алдынын алгаш, аптаразын октаптар» дээн язылыг хоралыг суртаал, амгы моон сонгаргы-даа байдалда тыва нацияга, чонга хүндүткел чок. Тыванын 20-30 чылдарын бээр төөгүзү — тыва чечен чогаалдың, уран үүлүүн база төөгүзү. Ынчангаш эрги бокту арыглап тура, ооң-биле кады эртине үндүр ширбиттине бээрийне деп түвени база бодаар ужурлуг бис. Тыва литератураның программазын үндезини-биле өскертири эвес, чаартырының дугайында айтырыг туруп турар деп билир мен. Ынчанмайн канчаар, бо аразында кандыг, үүдаа болгулаан-на болгай. Үеада аайы-биле тыва литератураның эрткен оруунда солун, эки чогаалдар бүгү жанр аайы-биле эвээш эвес, оларны шилип, түүлеп турган, программага сиирерин институттуң авторлар болуу ораладшкан деп бодаар мен. Эндег-чазыглары эрткен үеге хамаажыр С Тока, О. Саган-оол, С. Сарыг-оол ышкаш чогаалчыларны шүүмүүлекчи ёзу-биле көрбүшаан, оларның чогаалдарының даажилерин программада киргенин иниитизи-биле чөпшээрежир-дир мен. Болардан өске авторларның казыттынган, немешкен чогаалдарынга доктаавас мен. Токаның «Араттың сөзүнден» «Аваыс чокта» (5 кл.). «Доорбаштан кылган өгге киндим», «Эриктe», «Кайнаар баары» (6 кл.) деп эгелерни программадан ужулбаан болза эки турган, үүге дизе, оларда биче пазылыг школачыларның сагыжынга артар солун овур-хевирлер, чурумалдар, уругларга чеиннгир, биллингир уран-чечен дыл-домак, тыва, орус чаштарның күш-ажылчы, чаптанчыг чараш эп-найыралы бар болгай. Хараган карты, быт-курт-биле холбашкан эпизодтарны тайылбырлаары — башкының хөрээ, олар каш-ла уругларда болганда, ном үндүрүкчүлери боттары ап каптып-даа болур турган ийик.

Сарыг-оолдуң «Ангыр-оолдуң тоожузунда», «Кончуг хөлап» деп эгеде Оюуду деп ирей ашак-кадай улус ашташ, дора өлген уруунуң бешк салаадыг холун агартыр хайындырып алган, уруунуң борбак бажын дараазынга дүлүп чиирп-биле эллингре иштинге арттырып алган олургулаарын үүге ыыташпас бис ынчаш? Ол база орус, харын-даа даштыы дылда очулдуртунган чогаалдыр, Токаның хараган карты чип, быдып-курттуң чорааныныың дугайында кайы-даа улустан бак сөс дыннаваайн чорувуста. Сарыг-оолду номчаанар тывалар кижи эъди чип чораан дижи бербес бе? Ындыг үүве база дыннавадывыс чоп? Сагаан-оолдуң чогаалдарының чыынлызында «Адашкылар» деп шүлүкте уруу адазынга өөнүн одункөзүн өшсүн деп карганып орар, а шүлүкчүнүң орус дылда очулгазында от-көзү хөмүрээреринден эрткеш, өөнүн хүл-ыйба кылдыр хып хаарын күзеп олурар кылдыр улам күштелдирген: «...Когда она же она сгорит дотла?!» — дээн болгай. Ону база номчукчулар, критикадаа ыыттавады. Чаңгыс талаалаар, өжөргек чоруувус-биле Тывавыстың ат-алдарын делегейге көдүрүп казан «Араттың сөзүн», оон авторун хараган карты, быт ышкаш, ындыг хей үүвелер-биле канчап куду базар, карартыр ужуруг улус бис? Чөптүг эвезиве таан кончуг-дур! Сарыгшажында, 14-кү Далай-Лама башкывыстың номнарында-даа алдаргак, өжөргек чоруктуу багай чанчыл деп айытканын сагындырайн. Сарыг-оолдуң «Саны-Мөгезинге» программада 5 шакта бергени эки-дир. Ону өөредир башкыларга мелээ кылдыр Мүгүр-Аксы суурнуң бир кудумчузун Саны-Шири кудумчузу деп ол алдарлыг өгбевистиң документ ёзуугаар ады-биле эде алааның дынадыры артык эвес боор. Чогаал маадырының шын адын өске-даа черлерде чон, школачылар билзин дээрим ол. Бо-ла чогаалчының «Херээжен» деп шүлүүн программадан казаавынга шуут удур-дур мен. Херээжен чонун 60 ажыг ыллар дургузунда ижиккен адын долгандыр үүл-бүрү маргылдаа чоруп турда, аная эң эки харыы болур чогаал, сурагжаан, үүректерге эргим, чоок ырывыс ышкажыл ол!

С. Токаның тыва анчы кижинин ховар, уран аргазын канчаар-даа аажок чечен, солуну-биле чуруп көргүскен «Бөрүлерни аңнаары» деп луг улус бис? Чөптүг эвезиве таан кончуг-дур! Сарыгшажында, 14-кү Далай-Лама башкывыстың номнарында-даа алдаргак, өжөргек чоруктуу багай чанчыл деп айытканын сагындырайн. Сарыг-оолдуң «Саны-Мөгезинге» программада 5 шакта бергени эки-дир. Ону өөредир башкыларга мелээ кылдыр Мүгүр-Аксы суурнуң бир кудумчузун Саны-Шири кудумчузу деп ол алдарлыг өгбевистиң документ ёзуугаар ады-биле эде алааның дынадыры артык эвес боор. Чогаал маадырының шын адын өске-даа черлерде чон, школачылар билзин дээрим ол. Бо-ла чогаалчының «Херээжен» деп шүлүүн программадан казаавынга шуут удур-дур мен. Херээжен чонун 60 ажыг ыллар дургузунда ижиккен адын долгандыр үүл-бүрү маргылдаа чоруп турда, аная эң эки харыы болур чогаал, сурагжаан, үүректерге эргим, чоок ырывыс ышкажыл ол!

С. Токаның тыва анчы кижинин ховар, уран аргазын канчаар-даа аажок чечен, солуну-биле чуруп көргүскен «Бөрүлерни аңнаары» деп дан чоруур эш-өөрден артык кым эки билир боор! Бодум дугайты Токаның чогаалдарын шилип өөредир дижип турарлар-биле каттышпышаан, программада бар, немешкен чогаалдардан ангыда, чамдык үүлдерни маргылдаалыгдаа бол, ооң чогаалдарының 1 томунда (1976 ч.) «Хүн демдеглелдерин», «Хомду дайынын», «Боттанган күзелди» класстан дашкаар номчулгаларга ажыглаары солун, өөредиглиг деп санап турар мен. Үүге дизе олар үүгле төөгүлүг болуушкунар, кижилер-биле байлак эвес, харын кожа-хелбээ улустарның даштыкы эжелекчилерге, фашизмге удур ийити демиселин, кады ажылдажылгазын, эп-найыралын ханы көргүскени-биле үнелиг. Чогаалчының «Дөңгүр-оол», «Боттанган күзел» деп бүгүдеге сурагжаан шиилери чөрүлдээ, болуушкунары, сөсдомаа-биле-даа тус-тус үелеринге дүгжүп турар, олардан бүдүн Тыва эвес, санныг кижилер түскай сорулга-биле хая көрүп берген дээрден башка, бистиң хей националдыг көрүкчүлеривистиң хөөнү калбаан. Көдээде улусчу театрлар, школачылар-даа бо шиилерни чоокка чедир-ле ойнап, чоннун сонуургалын чаалап ап келген. Бо болгаш өске-даа «уттундурган» шиилерни сценага катап диргизерин шин артизи Д. Монгуш «Шын» солунга чөптүү-биле көдүрүп бижээн, хей-хей көрүкчүлердаа ону күзеп турар. Ынчангаш бо ийи шин үүгле профессионал театрларга эвес, харын өөредилге программаларына база чурттаар эргелиг деп бодалымны база катап айтыйн.

С. К. Токаның амыдырал-ының сөөлгү чылдарында тоожуларында, публицистиг очерктериндe, ченчиктиг үүлдериндe, орук демдеглелериндe хей-ле хурал-суглаа, дарга-бошка, мактал-йөрээл, ураа-кыйгы, адыш часкаашкыннары, энме-хаажок бүлүүрүн овур-хевирлер, кижилер аттары, хоюглаттынмаан сөс-домактар, чуду-каралаашкыннар арбыдаанындан, шынап-ла, чон мурнунга үнезин чидирип, чогаалдың кандыг хевирингe хамаажыры безин билдинместээни шын болдур ийин. Ынчалза-даа олар чечен чогаал негелдезинге долу харыылап шыдавас-даа бол, тыва амыдырал, культура хөгжүлдезиниң үе, чыл демдеглелинге чурттап артар арганнары. «Араттың сөзүнүн» II, III кезээнде, «Хайыраканчыларда» Күрседи, Бүлүүн, Үүлдүм, Шагдыржап, Дилгижек... ышкаш топтуг-томаанныг революсчулар, удуртукчулар, партизан Кочетов, «Күш-ажылдың маадырдыра» малчын маадыр не Үрүле, «Ада көрбөзнин оглу көөрде» ажылчынар биле Иван (Иван), «Улуг чаартылгаларда» ужудукчу Чимит, «Чонуун оглунда» маадыр Чүргүй-оол, «Тыва — Октябрьның төлүнде», «Ийи хем баштарында» инженер Бузур-оол, композитор Чыргал-оол, цирк артизи Очур-... хорамхорамнап черзилээрге, чоннуң сагыжынга артын болгу дег, шору чуруттунган овур-хевирлер көлдуу-ла бо. Оларны чер-черде амыдырал-биле холбаарынга башкы кижиге өмек-дөмек болур деп бодаар-дыр мен. Токаның чогаалларында Каа-Хемнин, Саяннарының, Хемчик-Бажынын, Мөнгүн-Тайганын... бойдус чурумалларын, анчыларын, малчыннарның ужуралдарын, топонимиктиг черчурт аттарын, чамдык маадырларның аажы-чанында хөктүг, чаптанчыг үүлдерни, тыва, орус фольклордан чулуктуг үлегер-домактарны болгаш ченчиг чугаалары дыл, литература, төөгү кичээлдерине эпизодтуг чугаа-соотка ажыглаары эптиг, ажыктыг деп бодаар мен.

Токаның «шыгжап» деп сёсту «шыгчап» кылдыр бижээнин К. Э. Кудажы архивтен көрүп, коңулап бижээн, «кончуг-ла берге хол ужуктуг кижи турган» деп эртеменнер биле чогаалчыларның «төгерик столунга» С. Сүрүн-оол кээргел-биле сактып чугаалаан. 1953 чылдың чазынында СЭКП обкомунга болуп эрткен Тываның Москванын, Красноярскинин, Хакасияның чогаалчыларының каттышкан семинар-ужуражылгазынга бир-ле дугаар киржип, Токадан ырак эвестe столга демдеглел кылып олурумда, ол мээн чаштa-ла чемдиктелген холумну эскере тыптып каап: «Иероглифтер чураан кылаттар ышкаш, үстүнде куду шыйып, дедир хол-биле бижиир, хөктүүнну але?» — деп чаптап орган хиреде-ле, бодунуң холунуң ужуун көөрүмге, мырынай аргажок багай кижи болчук. Оон тыва грамматика хамаанчок, чогаал теориязынга чегийин каксы үстүнде айыттым. Бо бүгү шупту шын-на болгай. Ол болу-ла миннин: «Мен Москваже сургуулдаар мурнумда адымны мөлдүкмалдык салыр турган мен» — деп чаңгыс эвес удаа бижип, сактып чугаалааның ону шинчилеп чораан критиктер, номчукчулар-даа билир боор. Чаңгыс-даа тыва школага өөренип чорбаан, нам, күрүне ажылы-биле үдүртүүгеш чораан, оон 20 шаа чогаалдар номун бижип шыдаанын бодум хүүмда маадырлыг чорук деп саналр кижи мен. Чогаалчы болур сагыш-даа турбаан, үүгле эш-өөрүнге үлегер болуру-биле чогаал бижип эгелээнин боду чугаалаглаар-даа кижи чоржук.

1963 чылдың чазынында ол Мөнгүн-Тайгага кээп, Мугур-Аксы 8 чыл школаның өөреникчилери-биле коридорга ужуражылга кылгаш, «Чаа Тыва» деп номун белекке берип тура, оон мынча деп чугаалааны эрги блокнодумда бар үүве-лир: «Мен тускай чогаал сургуулу дооспаан мен, ооллар. Борастап чип чоруур хлевим — партия, күрүне ажылы. Чогаалга кара практик кижи мен. Ынчангаш бо чаа үнген номумну башкыларынар-биле демнежип, эдип-чазап номчуур силер ыйнаан. Эки өөренинер. Менде-чаагай!». Токаның чогаалдарын эдип-чазап үндүрүп чораанын оон чамдык чогаалчы эш-өөрү редакторлар, критиктер солуннарга бижип, чугаалап-даа турар-дыр. База-ла С. Сүрүн-оол: «...Ниитизи-биле алырга, чогаалчы аян бар кижи... Чамдык чогаалдарын Л. Чадамба болуунуу-биле кылгаш, харын үреп каапхан болду бе?! Токаза кончуг чечен-мерген сөстер бар турду, ол үр көзүлбейн барган. Токаны мен дугайты, чогаалчы деп саналр мен» — деп «төгерик столга» бадыткааны барымдаалыг. «Хомду дайынын» алыр болза, авторнуң дириг чораан эннемелеп-хоюглап четтикпээн тоожузун Л. Ч. Чадамба чеченчидип, немей ажылдаан, Б. Будун реценизиалаан» деп номнуң эгезинде айтып кааныдан артык тайылбырыңы херээ чок боор. «Чогаалдарын боду биживейн турган дээрге, таарышпас, аргажок боду бижип турган кижи» деп, С. С. Сүрүн-оол шуут бүзүредип турар ышкажыл!

1991 чылдың февраль 26-да үнген «Тувинская правда» солунга шулукчу С. Б. Пюрбюнуң кадайы Н. Д. Пюрбюнун бижээни болур: «... Мээн ашаам Сергей Пюрбю «Араттың сөзүнүн» бирги номун орус дылга очулдургаш, ук чогаалды авторнуң дээрзинге кажан-даа чигзинмейн чораан. Чогаал талазы-биле үнелээргe, ол талантылыг кижи-дир»... С. К. Токаның чогаалчы салым-чаанынын, автор аргазының дугайында ам маргыш турбас деп бодаар мен. Ол тергинин эки орустаар тураада, чугаазының уран-чечен, улусчузу, кайгамчык оратор уран аргазы чогаалдарында олчаан сиинп, бодараан, ооң дыл-домаа, стили өске кымгаа демейлешпес — чингине тывазыг. Бо бүгүнү ооң дээре дээн чогаалдарын каталкатап номчааш, кичээнгейлиг номчукчу бүрүзү эскерип каар. Мен «Араттың сөзүнүн» бирги номун — «Тос чадыры», «Дөңгүр-оолду», «Бөрүлерни аңнаарын», «Каргыга чораанымны» барык шээжи чыгыы билириминиң сыллаа-даа ында — оларның чонзуг, уран-чечен, дыл-домаанын чеденгир, бедүүнүде!

С. К. Токаны школаларның өөредилге программазынга арттырарының дугайында айтырыг, мен бодаарымга, мартыш чок, шиитпирлеттинген ышкаш-дыр. Тока — күрүне ажылдакчызы, чогаалчы-даа чораан, ол бодунуң бүгү-ле чаалгалары, частыыгларыбиле кады Тываның теегүзүнге кирер кылдыр хуу-салымга шиттирген кижи-дир деп билир мен. Мен программага хамаарыштыр Токага делгеренгей доктаагаан, ону шинчилеп чоруур эртеменнер, школаларга, ортумак, дээди өөредилге чөрлеринге өөредир башкылар. Токаны өөренир школачылар, студентилер-биле база сүмележип, ам чүүү-даа этпес, харыылап шыдавазы факт апарган, нарын, чөрүлдээлиг, хуусалымныг кижиге өршээлкелдерелдиг, чөптүг болуунче эш-өөрну база кыйгырып турарым ол. Токаның чогаал ажылы-биле политиктиг ажылчорудулгазы ангыланмас, ону бүгү тала-биле кичээнгейлиг, шүүмүүлекчи ёзу-биле өөредиг —башкының херээ, оон уран аргазындан хамааржыр. Чаа программа төлевилеринче дагын эглип келгеш база бир эскерген үүвемни чугаалаарга, мыдыг: кайы-даа класстарга дайын үезинин темазы, ылангыя 9-тарда, аная көвүдей берген болду бе? Оларның таарыгын көрүп турган, Тыва төөгүзүнүн эртемге берзе кандыгыл?

Салчак МОЛДУРГА.
Башкы, чогаалчы.

ПРЕЗИДЕНТИЛЕР ЧЕЖЕНИ АП ТУРАРЫЛ?

1992 чылдың октябрьда үнген № 38-39 «Аргументы и факты» солуннуң бюги арнынга бижээнин ёзугаар алыбга. Украинаның президентизин Леонид Кравчуктун ий санында шалыны 19 мун купон-рубль боор турарын ол республиканың премьер-министри чоокта чарлаан. Ынчаарга Хамаарышпас курүнелер төөгүлгезинин (ХКД-нин) өске чурттарында президентилериң шалыны чежел? деп. Запорожье хоорайның чурттакчызы М. РУМЫНСКИЙ сонуургап айтырган.

Солуннуң корреспондентизи П. Лукьяченко номчукчунуң айтырыынга харыы бээр дээш ХКД чурттарының президентилериниң административтиг аппараттары-биле, а ол ышкаш ук күрүнелериң Москвада элчин черлери-биле чугаалашкан. Корреспондентиниң дараазында тодаргайлаан саннарын солун парлаан.

Азербайджанның президентизи 25 мун, Россияның Президентизи — 18.900, Кыргызстанның — 18 мун, Казахстанның — 16 мун, Беларусь Республиканың Дээди Совединиң Даргазының (ол республиканың президентинин албан-дужаалын доктаадып тургуспаан) шалыны — 14 мун, Таджикистанның президентизинин — 12.500, Молдованың — 12 мун, Армениянын— 7.800, Туркменистанның 80 мун рубль. Ынчаарга Узбекистанның президентизинин шалынын чугаалап бербээн: «күрүне азы шериг чажыды» кылдыр санап турар шинчилиг.

Россияның оралакчы президентизи Александр Руцкой ий санында 19 мун рубль шалынны ап турарын «Аргументы и факты» солуннуң корреспондентизинге боду чоокта чаа чугаалаан. Ынчангаш Россия Президентизинин шалыны оралакчы президентинин шалынындан 100 рубль эвээш солуп турары элдептиг чүве. Эн хей шалынны Туркменистанның президентинин ап турарын база катап демдеглээрин артык эвес боор. Оон чылда шалыны — 600.000 рубль!

Араттарга сүме-даа болгай-ла

ӨДҮРЕКТИҢ ӨЛЕ ШАРЫЗЫ

Шаанда бистин кожавыс Өдүрек Оюн акыйнын чалбак мыйыстыг өле шарызы турган. Ол шарыны мунар кылдыр чогум кым өөреткенин билбес мен. Ол чыраалаар, чымчак чоруктуг, ылгын мал.

Ынчан он бир харлыг мен. Бир катап Өдүрек акыйнын кадайы Бичек үгбай Эзрбек уулунда Хөндей-Аксы деп черде төрелдерине баргаш кээли деп дыдээрге, чавылакка ол үгбайны ушкарып алгаш, чорупкан мен.

Чер-аразы элээн херни-даа болза, кудургай куду чыраалаалып, чамдык черлерге шошкудуп, чортуп чораан, дораан четкен бис. Ол аалга баргаш, Багай-оол дээр эжим-биле эштин, балыктан хүзедивис. Оон ол шарынын чоруунун дугайын чугаалаптарымга, «Мунуп көрээли, эжим» — дээрге, ушкашкаштың ырак эвесте Ак-Булун деп черге чедир чыраалаткаш, чымчак чоруун магадаан бис. Багай-оол өле шарынын чазжын, мыйызының чалбагарын дыка-ла сонуургаан.

Кежээ апаргында, Бичек үгбай-биле дедир чаныпкан бис.

Бистиң өөвүстүн (ийи алышкынын) мунар, чүк чүдүрер, чаш 15 хире шарызы бар-даа болза, ындыг чымчак чоруктуг, чыраалаар шарылар турбаан.

Тыва улус инек саар дээнде, баштай бызаазын бичии эмзиритпер чанчылдыг. Бызааны тыртып, баглап, саар. Бо таварылгада бызаа холга өөренип, чажыга бээр. Бызаа бир хаа чеде бээрге, молдурга дээр. Чамдык улуг, сөөккүр молдурганы бешь, аллы хаолыг оолдар өөредип, чажыктырын эгелээр чүве. Оны мунарыга, чүк чүдүреринге катай хаара өөредир. Молдурганын думчуун үттээш, бурундуктап алгаш, ынай-бээр чедип, ону орта база ыяк чанчыктырып алыр. Кызын шанактап, чайын төрелеп база өөредир. Терге чок улус чайын шыргалап эдилээр. Шарыны эзертеп мунарда, ыяап-ла кудургалап алыр. Чүдүрер, шавактаар, тергелээр, шыргалаар дээнде база кудургалаар. Оон башка эзер, чонак, ынгыржак мойнунче бады баар. Чазын ийи шарыны кожуп алгаш, чер аңдарып турда, магалыг-ла болдур ийин.

Шарыны тараа бастырарда база ажыглаар болгай. Эң улуг шарыны баглааш дөзүнге, оон бичиилерин дараалаштыр кыдыынче кожар. Эң кыдыында ийи азы бир харлыг молдурга болза, харын эки. Чүге дээрге аныяк малдын адаа чиик болгай. Ынчангаш эң кыдыында болгаш, шошкуп азы дүрген кылаштап турган шаны дескинер. Шарылар-биле тараа бастырарда, чадаг кижи сүрер. А чамдыкта бичии оолду ортузунда шары кырынга олурткаш, кымчы ийикпе, азы хаак тутсуп бээр. Бо чүүдерни улуг назылыг улус билир болгай. Ынчалза-даа сөөлгү үеде бензин, солярка өртээ улгады берген үеде тараачын болгаш арат ажылагыйлыг кижилер боже кичээнгей салып, моон сонгаар шарылар-биле тараа бастырып, чүк чедирип алыр аргазын бодай бээр ирги бе дээш сүмелеп орарым бо ийин. Черле ынчаш шарылар ажыглап ажылдаар болза, өскээр хөй чарыгдал үндүрбес болганда, киирип алыр орулга дыка-ла немереліг апаар боор деп бодаар-дыр мен.

Василий УИНУКАЙ.
Күш-ажылдын хоочуну.
Кызыл хоорай.

АЧАМДАН ӨӨРЕНИП АЛГАН МЕН

Часкы дыштанылгам чоокшулап олурган. Улуг-хундаа келди. Ачам Чоржан-Доруун эзертеп, белеткеңген тур. Ол мени көрүп кааш:

— Өгге баргаш, чемненип алгаш кел, оглум — дидир.

Хоо-тараазын сүтке хөөдүп каан, чемзиин чүү дээр. Оон дегийт-ле ачамга келдим. Ушкашкаш, аалдан шошкуп үндүвүс.

— Күзүн тараа ажаап алган ангызывыс көрүп чор сен бе, оглум? — деп менден ылавылап айтыргаш, ыыт чок чорта берди.

— Тараану ажаап кириптер мурнунда, ону амдыгааштан эгелеп, белеткээрин билир сен ыйнаан — дидир.

— Ийе — деп кагдым.

Ачам:

— Мен күзүн бөлүп каан өдекти шоодайлаш, шөлге чүхтеп төгейн, а сен тарылга шөлүнге немей хараганны сөгер сен — дигеш, аргамчы, балдызын дүжүргеш, менээ ап берди. Хараган сөгерин утпаан боор сен, аа? — деп кагды.

Канчаар кылырын билир мен дей тыртып каарымга, ачам бодунун ажылынче а мен бодумнуумче чоруптум.

Дүзүш четкен. Ачам эрги одаанга сүттүг шайын хайындыра каапкан. Тараазысты шай-биле, быштак база чип алгаш, өөредилге ажыл дугайын изиг-изиг хөөрештивис. Удавайн ол тоол тооллай берди. Ажыл, амыдыралчы Өскүс-оолду тоолдавышаан, оон ужуралдарын чугаалап берген, оон ажылдан кириптивис. Ачам Сыйда ашак (шола ады) «Тараам түрда, тодуг-ла мен» деп ырлавышаан, күзүн Дадайым чуртундан бөлген өдекти аңгыс долдур дажыглап каапты. Тараанын бедик дүжүдүн алырда, канчаар ажылдаарын ачамдан ынчаар өөренип алган мен.

Көрген-оол МОНГУШ.
Улуг-Хем район.

Айтырыңар—харыылап берээли

ИЙИГИ ДАЙЫННЫҢ КОЛ КЕМ-БУРУУЛУГЛАРЫ

«Делегейниң ийиги дайынының өртүн кывысхан кол кем-буруулуг кижилер кымнарыл база оларны Дайын сөөлүнде канчаар шиткеннил?» — деп, Кызыл хоорайда Вячеслав ХОВАЛЫГ айтырып турар. Номчукчунуң бо айтырыынга хамаарыштыр журналист Алексей ДУГЕРЖААНЫҢ тайылбырын моон адаанда парладывыс.

Делегейниң ийиги дайыны 1939 чылдың сентябрь 1-де Европага эгелээш, 1945 чылдың сентябрь 2-де Чөөн чүкке, Японияның девискээринге доозулган деп, төөгү эртемденнери, шериг начальниктери, делегейниң күүне болгаш чазактар баштыңдарының хөй нуруузу санап турар.

Делегейнин бирги дайыны 1914 чылда бөөн Европага эгелээш, 1918 чылда доозулган, ол дайынның чылдарында 10 миллион кижи өлген болгай. Ынчаарга делегейнин ийиги дайыны кижи төрелгетеннин бүгү төөгүзүнде эн-не хыдыкчы хөй хан төгүүшкүнүг болгаш үрегдекчи дайын болган. Делегейнин ийиги дайынының чылдарында аңаа 100 ажыг чүүттар дорт хаара тутулган, ниитизи-биле 126 миллион кижи тулчуушкуннарга кириткен түннелинде 50 миллион кижи өлүткен деп моон мурнунда чарлаан турган.

Херек кырында Совет улус дайын чылдарында 20 миллион эвес, 27 миллион кижизин чидиргени ам билдине берген. Ынчангаш делегейниң ийиги дайынының чылдарында 57 миллион кижи өлүткен. Делегейнин ийиги дайынының чылдарында эң-не хөй кижизин чидирген болгаш кедергей үрегдээшкиннерге, материалдыг улуг когаралдарга таварышкан чүүт — Совет Эвиледи. Оон иштинде Россия, Украина, Беларусь эн-не хөй чидириглерге, үрегдээшкиннерге таварышкан. ССРЭ-нин дайынга материалдыг когаралының ниити түңү 2600 миллиард рубль болган.

Фашистиг Германияга удур коалиция (эвилел) чуртларының күүне болгаш чазактар баштыңнарының Тееран, Крым (Ялта), Берлин (Потсдам) конференцияларынга дүүшүрүшканынга дүүштүр дайынның кол кем-буруулуг немец-фашистиг херектеннерин шиидер Делегейнин шериг трибуналы тургустунган. Ук трибунал 1945 чылдың ноябрь 20-ден 1946 чылдың октябрь 1-ге чедир Германияның Нюрнберг хоорайынга ажылдаан болгаш дайынның кол кем-буруулугларының херектерин сайгарып, адактың сөөлүнде, бүгү кижи төрелгетеннин өмүнээзинден, чырык өртемчейге мөңге тайбын турсун дээш херектеннерни ялдаан шиткелдерни чарлаан.

Германияның шериг болгаш фашистиг дээди күүне ажылдакчыларын, шериг үлетүр бүдүрүлге зөлөрин кеземчинин харыысалгазынга кирген, оларның аразында К. Геринг, В. Кейтель, Э. Кальтенбруннер, А. Подль, А. Шпеер, Г. Шахт, Г. Крупп болгаш өскелер-даа — шупту чээрби ажыг кижи. Делегейнин ийиги дайынының өртүн кывысхан кол кем-буруулуг 12 кижини шаажылап өлүрер, 7 кижини узун хуусаада азы бүгү назынында хоругдаар кылдыр Делегейниң шериг трибуналы шиткен. 1921 чылдан бээр Гитлер баштаан Германияның национал-социалистиг партиязының удуртур составын, ол партияның бодун, ук партияның СС дээр шеригларын, айыыл чок чоруктун албанын (СД-ни), чажыт полицияны (гестапону) кем-буруулуг организациялар кылдыр трибунал чарлаан болгаш оларның когун үзе узуткаарының эргежок чугулазын айыткан. Агрессия, биригээр чугаалаарга, бир азы бөлүк күүнелерниң өске чурттарже дайын халдаашкыны — кижи төрелгетенге удур эн-не аар болгаш дерзин кем-херек үүлгедиишкини кылдыр Делегейниң шериг трибуналы кижи төрелгетенин төөгүзүнде бир-ле дугаарында Нюрнбергке суд чорудулгазының үезинде хүлээп көрген. Ынчангаш делегейнин ийиги дайынының өртүн кыпсырынга кириткен кем-херек үүлгедиишкиннери дээш харыысалга онаарын хуусаа чок кылдыр чарлаан.

Дайынның кол кем-буруулуглары кымнарыл дээрзин база оларның бужар салымчолу канчаар төнгенин ам элээн сайгарып көрээли. Дайынның эң-не кол кем-буруулуг кижизи — Адольф Гитлер, оон чогум фамилиязы Шикльгрубер, ол 1889 чылда төрүттүнген. Германия дайынга аштырып, Совет Армия фашизмнин ижээнинің эжиинге чедип келирге, Гитлер 1945 чылдың чазынында бодунун амы-тынынга четтинген деп, төөгүде санап турар.

Делегейнин ийиги дайынын белеткээринге немец-фашистиг агрессияның үезинде кижи төрелгетенге удур эн-не аар кем-херектер үүлгеткен кижилериин бирээзи — Генрих Гиммлер (1900-1945). Гестапону ол 1936 чылдан бээр, Германияның иштики херектер министерствозун 1943 чылдан бээр удуртып, СС шериглерин 1929 чылдан бээр, фашистиг Германияның курлавыр армиязын 1944 чылдан бээр командылап келген. Кижи төрелгетеннин киленниг ялазындан чайлаазын Гиммлер билгеш, 1945 чылдың чазынында амы-тынынга боду четтинген.

Фашизмнин идеологиязын пропагандалап мактаарынга, болгаш политиказын херек кырында боттандырарынга кол рольду Германияның фашистиг пропаганда аппараты 1933 чылдан бээр удуртып келген Йозеф Геббельс (1897-1945) ойнаан. Күчүлээшкиннин, дайынчарының, эжелелдин; делегейге тергиделдин арадайзыг идеологиязын ол шыдаар шаа-биле хамгалап, нептередип келген. 1945 чылдың чазынында совет шериглер Берлинче чаа таварып келирге, Й. Геббельс амы-тынынга боду четтинген.

Герман Геринг (1893-1946) — немец-фашистиг кол дайын херектеннериниң бирээзи. 1933 чылдың февральда рейхстагты өөчүк-чөнгээлинг өртүдирин удуртуп, гестапону болгаш фашистиг концлагерьлерни ол организастаан. Геринг дайын чылдарында Германияның ужар күүлүн командылап турган. Делегей трибуналы ону азып өлүрер кылдыр шиткен. Ынчалдажок кара-бажынга хоран чипхеш өлген.

1938 чылдан 1945 чылга чедир фашистиг Германияның даштыкы херектер министри турган Иоахим Риббентроп (1893-1946) өске улустарга болгаш күүнелерге удур немец-фашистиг агрессияны белеткээринге болгаш боттандырарынга дипломатия талазы-биле кол рольду ойнаан. Ынчангаш Делегейнин шериг трибуналының шиткелин ёзугаар ону 1946 чылда азып өлүрген.

Вильгельм Кейтель (1882-1946) — немец-фашистиг генерал-фельдмаршал. 1938-45 чылдарда Германияның чепсектиг күштерининг дээди командылалының штаб начальниги турган, дайын планнарын чогаадырынга, боттандырарынга улуг рольду ойнаан. Фашистиг Германияның чугаа чохка дүжүп бергенинин дугайында актыга ол ат салган. Шериг трибуналының шиткели-биле ону 1946 чылда азып шаажылаан.

Делегейнин Шериг трибуналының төптүг шиткелдери чаа дайын кыпсыкчыларынга шынгыы сагындырыг, тайбын талалаакчыларынга улуг кичээндириг болган.

Хүндүлүг эргим аввыс Дуда Чанчыповна Кенден бо хүннерде 60 харлап турар. Ол бистерни, ажы-төлүн, кижизидер дээш чеже күүнү үндүрбээн, дерин төкпээн дээр. Санап чүгаалаары безин берге. А ажыл дээнде туруп шылаары чок, дыштанар ыжын безин уттуптар кижи. Ол чонунга хүндүткелдиг, төрээн суурунун сайыралы дээш кезээде сагыш аарып чоруур буянныг не.

Аввыстын юбилейин таварыштыр чүректин ханызындан байыр чедирип, кан-дег калыкшылды күзедивис.

УРУГЛАРЫ: МААДЫР, КИЛИМАА, ОРЛАН, КИМАА, ГАЛЯ, ЛОРА.

Бистиң аввыс Ранса Дүктүт-оловна Монгуш самбын туткаш садыгжылап, чеде туткаш, бызаа ажаап, тос уругдарын кижизидип, өөредип, ачавыс Анай-оол Байыр-олович Монгуштун шынчы өөнүү болуп, үнүп-кирер эштиг-өөрлүг, эжин тыртып келир дөргүл-төрелдиг, аас-кежиктиг ажылдап, чурттап чоруур.

Аввыс кончуг биче сеткилдиг, хүлээнген ажылын күүсетпээнде, сеткил-сагыжы амыравас. Ол ажыл-ишчи чоруу дээш орден-медаль-биле шаннадып, мактадып чорган. Чөөн-Хемчиктиң Чыргакыга төрүттүнген-даа болза, амгы үеде Танды районунун Элегес суурда пенсионер болуп чурттап чоруур. Буянныг, ачы-дузалыг, авыралдыг аввыска кан дег калыкшылды, хүн дег аас-кежикти, бүгү талдыг чедишкинни күзеввиваан, төрүттүнген хүнү-биле чүректин ханызындан изиг байырны чедирип, черге чедир мөгейдивис.

Кара бажын бууруд дүктер агартса-даа,
Харын дендин чараш-тыр сен, ынак-авай.
Оолдар, кыстар куспаан долган, күжүр аваам,
Оттуг чүрээн чалынынга чыныып чөр бис.
Төрүттүнген хүнүн-биле буянын дээш,
Дөгеревис черге чедир мөгейдивис.

УРУГЛАРЫ, ООЛДАРЫ, КЕНЭЭТТЕРИ, КҮДЭЭЗИ БАЗА АЧАЗЫНДАН.

Специалистиң тайылбыры

Россия Федерациязының хамаатызы болурунуң дугайында

Бо чылдың февраль 6-да Россия Федерациязының Президентизинин № 386 Чарлыы-биле бадылаттынган «Россия Федерациязының хамаатызы болурунуң дугайында» чаа Хоойлу күштүг болуп кирген. Оон-биле холбаштыр чамдык тайылбырларны бээри чугула деп санааш, бо үүлдү солунга бижидим.

Россия Федерациязының хамаатызы эргени алырда азы оон ойталаарда доктаамал чурттап турар черинин иштики херектер органнарының билдириишкин ээзиниң дилээн ёзугаар долдурган документилери турар.

Үстүнде хоойлунуң күштүг болуп кирген хүнүнге чедир, азы 1992 чылдың февраль 6-га чедир Россия Федерациязының девискээринде доктаамал чурттап турар хамаатылар Россия Федерациязының хамаатылары болур. Оны бадыткаарда, иштики херектер органнарынче херектер долдуруу-биле билдириишкин киирери негеттинмейн турар.

Кижинин шынзылга документизин болгаш Россия Федерациязының хамаатызының паспортун тургузун, киргизже чедир Россия хамаатызы болуп турарын ССРЭ хамаатызының паспорту (эрги паспорттарынга) бадыткаар. Бир эвес кайы бир хижиге Россия Федерациязының хамаатызы деп бадыткад негеттине бергей болза оон доктаамал чурттап турар черинин иштики херектер органнарындан билип ап болур. Ол ышкаш аңаа «Россия Федерациязының хамаатызы болурунун дугайында» Хоойлу-биле хандыр танмжын ап болур.

Валентина ЗИНОВЬЕВА.
ИХМ-ний паспорт кылдызинин улуг инспектору.

ЭР КАРА ЭЗИРЛЕР

Тоожу

(Уланчызы. Эгези № № 207, 212, 213 «Шында»).

Хемчиктин кызыл божаландыр дажый берген шапкын суунун орту үезинге чорда, ок дээпкени-ле ол чүве ийикпе. Сайлыкмаа аттан андарылгаш, чоон кара чажы суг кырынга салдавышаан, агымны куду бады барган. Самбажык кадайының соонче карак-кулак чок шурай бергеш, кадайынга-даа четкенде чок, балыг будун үгбайн, сугга дүжүп; баксырап турда, сүргеи хөй дайынчар ону ан түдүп алган өөр бөрүлер дег, үглей-ле бергеннер. Баштай диттип шуражып келген ийи дайынны эр Самба сугже шымылдыр шывадагылапкан. Ынчалзадаа күштер эмин эрттир деп эвес турган чүве-дир ийин. Көк-Самба-даа туттурган. Эззэргектер ону үш сылым төнгүже шарып келгеннер. Ол хайлыг кара хүн чангыс Эр-Хаай-даа эвес. Хемчиктин дыка хөй эрес-экер оолдары кадыг холда киргеннер. Өршээ, хайыракан! Күжүр эрлерин салым-хуузу кандыг-ла болур чүвези ирги?!!! Маадырлар соннуг-мурнуг туттургулаан.

Аска сынар аргажок тос эрин-шаажылал-даа эгелээн: аллан маадырларын балдырларының эттерин чилиг кыглыг узун кулузуннар-биле керте шаан өл хаактар-биле оорганларының эзн эттерин далаазынналдыр улдап, холбудун бөле хүлүп, эар болзун дээш, аразына сай-элезиннер ургаш, көктеп каан хөй хаут кадыг хем-биле чаактарынче шагаайтап, салааларының сөөктерин чуура сапсылгалап, карактарынче доорай хээп каан аут кудуруу хыл уруп, ыяшка баштарын куду кылдыр азып, ынчаар азып алгаш, алзаандан сө ыштап, дөрт мөчүзүн дөрт чагыга хере шарып, дыргактар адаанче кулузун кадаглар киир шаап, черле чүүү канчалбазынар дээр боор!!! Ана сөөк чештинер чүве-дир ийин! Өске кандыг-даа дириг амытаннарны мынчаар кам-хайыра чокка шаажылап, хилинчектеп турган болза, олар шагда-ла өлгүледи ыйнаан, а кижи амытанның тыны-даа кедергей-ле быжыг боор чүве-дир бо!!! Өршээ, бурган!! Күжүрлер, бо аныяк оолдар ам-даа дириглер, бир эвес бо бектелгеен адырлы хова бээрлер болза, олар ам дораан-даа бол, окбижекти сегирип ап болурлар хире!

Күжүрлерниң дүрзү-хевирлерин-не оскунганнары ковчуг-дур, ол хире кезип-шылып турда ынчанмайн канчаар, ынчалза-даа оларда ыглаңнаш чоруктун чылы-даа чок-тур! Шаажылалга көк демирлеп берген эрлер боор ийин бо! Ол шагла Тывага эң аар кем-херектерни ишкээргээ, Улаастайның кара өөнге аппарып шиидер турган. Ол болза кыдат эрге-чагыргага удур холуну бичии-ле көдүрер болзунза, улуг Кыдат күүнү шыдыр кадыг-дошкун болгаш тендиш дивес мөге күштүг дээрзин көргүзери ол. Улаастайның кара өө! Коргунчуг ат! Таңды Тывазының хостал күзээн эрес-дилим оолдарын кээргел чокка-ла сыырып келген өг-дур ийин! Та чеже тыва оолдарның орук-изи маңаа. Улаастайга кээп төнген чүве!! Сан-түү чок чүве-дир ийин!

Хемчиктин Күдер-Мөге хайыралыг кара бажын аңаа барын кестирген, а ам оон оглу Самбажыктың эзлчээнин келгени бо-дур! Өршээ, бурган! Чүү деп-даа коннуг чүвел аан бо!? Ядыы-ядамык кижилер каяа, канчап чурттаар чүвел?! Чо-ок, ядыы-ядамык кижилер каяа-даа эвес, а боттарының өскенторээн оран-чуртунга үжар күш дег хостуг-шөлээн чурттай бээр чаагай ye кажан-бир шагда келир чүве дижик. Бодунун бажын боду билир апаар яуве болза, чүү дээр оны! Дываажан ораны ындыг чүве дижик!

Самбажык Дажыма, Чолдак-Мөге, Комбукай болгаш Сарыг-Хаа сугларының холдарын теп турун хүлүгүлээш, өл шары кежи-биле карактарын дүй ширилегилээш, бош аттарга чавыдак мундургулаш, ийи буттарын база шимчедип, аттан дүжүп шыдавас кылдыр аттың колдук адаа-биле тудуштур шарып каан. Туттурганнар чиигеп, дүжүп алыр дээрге безин оларны аут кырындан чежип дүжүрбейн, Улаастайга чедир ол-ла шарыглары-биле сүрүп чедиргеннер.

Маадырларны үпчү чанагаштааш, хол-буттарын хойгулаштыр беле хүлүгүлээш, кара-быт болгаш өске-даа курт-кымыскаяктар-биле долдунган Улаастайның кара өөнче киир октагылапканнар. Ногаандыктар алдан маадырларны күзел хандыр хилинчектеп алыр дээш, шаажылалды тап-билээ чорудуп, бир хүнне бир кижини баш дүгү адыыр араатанзыг ёзу-биле өлүр эриидеп турганнар. Кижи ханы көөгүктелдир хөөлбектелген, ында-мында бөлүк-бөлүк чулдунгулаан ханныг баш дүктери чыткылаар, куш-саскан, ымыраа-сээк имилээн кончуу сүргей шаажылал чери кара өгден чаваа чарыжы хире ыракта турар. Туттурганнарны шаажылал шөлүнче чорударда, оларның холларының хүлүглерин чешпейн, буттарын шала ырак кылдыр дужаптар болгаш оларны узун уруктар туткулаан аттыг кижилер чылгылаштыр ойладып алыр. Соонга бичии чыдып каан чоруур азы хажыызынче үне берген кижилерни аттыг сүрүкчулер узун уруктары-биле ужу-бажы хамаанчокка улдатылаптар. Оларны шаажылал шөлүнге эккеп чыскаапкаш өскелери көрүп турда, оларның бирээзин эзт-сөөк чештинер коргунчуг хилинчек-биле шаажылаала эгелээр.

Бажын алыр кижиниң холдарын артынга хүлээш, ону быжыг чагыга өртептер, а бажынга кижи чулары кедиргеш, оон дыныңдан кончуг мөге кижилер күш-биле хере тыртар. Оон-даа эптиг болзун дээш, бир ногаандык ол шаажылаттырып турар кижиниң оорчуунче чидиг чыданы киир шашкаш, оорук сөөктерин сый кагыылаптар. Ынчаар орта моюн дыка узап келир. Ам-на бир ногаандык ай ак балды-биле херлип-хевлип, белеп моюнну үзе шааптар чүве-дир. База бир ногаандык баш чок мага-боттун боскунче холдааш, өкпе-чүректи борбаңнадыр ушта соп эккелгеш, ак туктун сывынга аппарып азып каар. Мону тук дагыырывыс ол дижир. Мындыг коргунчуг ийлерде ногаандыктар дег омак-хеглүг кижилер турбас:

— Эжиңерниң бажын топтап көрүп алынар! Карактары борбаңдыржы бээр-дир бе? Баш-биле мага-бот тенектенип ийи аңгы маниажы бээрге чиктиг эвес-тир бе?! — дижип, сө-ле каттыржыдар. Оон соонда «Көк дээр адаанда Кыдат күрүпеник тендиш дивес сур-күжүн шенээр дээш, кандыг хуу-салымга таварышкан-дыр силер?! Хыыңар ханып тур бе?! Силерниң уресалгалыңар база-ла мону чоогларр апаарын билип-тур силер бе?!! Силериң херээнер — мойнуларны биске дөгеп бээри, а бистин херээвис — силериң моюнчуктарыларны эргеледи, оларны кэмныг үзе домнаары ол-дур! Дыка таарымчалыг-дыр бе?! — дишкеш кыпсынчыдыр каттыржырлар.

Бир ыдыг таварылгада күжүр Дажыма болун түттүнүп шыдавайн, чоргаар болгаш сүртенчиг үв-биле мынаар харыылаан дээр:

— Чок, магачыннар! Бистин үре-салгалларывыс силерге коргунчуг өжээн негекчилери болун келирлер! Силерни чеди каут чер, тос каут довурак аданче киир домнаптар кижилер ол эвеспе! Ол маадырлар силер сойлуктарны тыва дарганнарның сырылап кадырган мезизиниң бизинге сириледип түргүзүптүрлер! Ол коргунчуг келир үенерни мананар, магачы... — деп, чорда, бир ногаандык боо ужазы-биле Дажыманың аксын орта тудускан.

База-ла хары черни тыва кызыл хан хаам чокка сугтара берген. Хүнүк-не чаңгыстап шаажылаар төнмесбатпас хилинчектээшкиннерни болгаш моон мурнунда кижи төрелгетеннин кажан-даа таваржып көрбээни дерзин эрин-шаажылалларны алдан маадырлар көк демир лег-ле шыдажып эрткеннер. Оларның аастарындан ондаган остаан, чаныып-тейлээн хевирниң чаңгыс-даа хейн бук дивээн. Көк-Самба эш-өөрүн шаажылал мурнунда эң быжыг туттуварын болгаш дайынчар мурнунга чоргаар болуп, кара бажын кажан-даа халаш кылбас дугайын үргүлүү чагып-сургап турган. Өөрүнүн чартыныдан хейү эриидедип хораан турда, ол мындыг сүме үндүрүп келген:

— Бистиң аравыстан оода чаңгыс кижи дириг үнер ужурлуг! Ынчалза-даа чүвеник болбассырап чоруп олурарын, ядараан! Бистиң кара баштарывысты хары черге канчаар салганывысты Тыва чуртунга чугаалап чедер бир кижи ыяап-ла дириг үнер ужурлуг! Сөөлгү кижилериң оода чаңгызын-даа бол, бектегден чежип салыптын көр, күжүр акыы деп, таныыл ашакка үргүлүү чагып, дилеп-ле тур мец. Аксын чаглаптар чүве база чок. Таныыл база хөй каут, хайгаарал онза шынгыы, ыяап-ла бо ашактын күштүг дузазы херек. Боду мунне чүвени билир хире кижи, ынчалза-даа тергинн берге херек-тир ийин — бистиң херээвис-биле доннажыры аан! А боттарывыс база чөгелде бир хөделир бис, оолдар! Чыда өлүр чылан эвес, канчап чүгле өлүр эдлчээвисти-ле маңаа чыдар бис, өөрүм! Сени, эжим Дажы, аскыр өөр чылгы алыр болуп мегелеткеш, Самбажыктын орнунда кирген, чүве билбес, сээдезимээр багай кижи-дир дээр эвес мен бе. А сен мээн сөзүмү бүзүредирде, шынап-ла, сээдец кижи өттүнүп, дүкпүртүнүп, тепкиленип, со-ле каттырыгылаар сен. А мында бисти хайгаарап, хыы ханып турар хос баштыг тыва ноянны бисти төөредип турган чогум Көк-Самбажык бо-дур дээр эвес мен бе! Бүзүрел чок-ла харын, ынчалза-даа чүвеник канчап билир, аас-кежик болуп, кандыг-бир чүве-даа бүде бээри чадавас! Сен дириг артсыыза, эмизин көрем, эжим Дажы! Өөрүде өжээниг, арыла адаанныг бис!

Эргеп МОНГУШ.
(Уланчылыг).

БАЙЫРЛАЛ ХҮННЕРИНДЕ

культура-массалыг хемчеглериниң планы

НОЯБРЬ 6-ДА

«Енисей» Культура бажынынга дискотека 19.30 шакта.

«Колос» Культура бажынынга:

ургларга мультфильм 12.00 шакта;

«Золотой ребенок» деп уран-чечен фильм, 14.00 шакта;

дискотека 20.00 шакта.

Улусчу культура төвүнге культура ажылдакчыларынга кежээ 18.00 шакта.

НОЯБРЬ 7-ДЕ

«Енисей» Культура бажынынга дискотека 19.30 шакта.

«Колос» Культура бажынынга: «Алиса» деп дыштаныр хүн клубунун кичээли 12 шакта эгелээр. Программазында солун, тывынгыр оюнлар, аттракционнар, конкурстар, мультфильмнер, «Тоолдар ораныче аян-чорук»;

«Хүн туттуруушкуну» деп уран-чечен фильм 14.00 шакта; дискотека 20.00 шакта.

Хөгжүм-шин театрынга «Рецепт» поп-шоу бөлүктүн концерттери 16.00, 18.00 шактарда.

НОЯБРЬ 8-ТЕ

«Енисей», «Колос» культура бажынналарынга дискотекалар 19.30 база 20.00 шактарда эгелээр.

Улусчу культура төвүнге аныяк көрүкчүлер театрының **«Моника»** деп шизи 15.00 шакта.

Хөгжүм-шин театрынга концерт сезонунун ажыдыышкыны — **«Тыва» ансамбль** — 16.00 шакта.

НОЯБРЬ 9-ТА

«Енисей» Культура бажынынга дискотека 19.30 шакта.

Культураның болгаш дыштынылганын хоорай парыгынга:

1992 чылдың байырлал хүннери — ноябрь 7, 8, 9-та: биллиард залы — 11.00 шактан 20:00 шакка чедир; ойнаар автоматтар залы — 11.00 шактан 18.00 шакка чедир; дискотека залы — 19.00 шактан 21.30 шакка чедир ажылдаар.

Школаларга дыштанылга үезинде түскай планнар ёзугаар хемчеглер эртер.

КИНО

НОЯБРЬ 6-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Урга — территория любви» (Франция, Россия) 9.20 11.20 13.40, 16.00, 18.20 Видеозал: «Ночная слежка» 10.00, 12.00, 14.30, 16.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Кодекс молчания» (2 сериялыг) 15.00 18.00 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская 100. Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республикавын Дээди Соведи болгаш Чазаа «Шын» солунуун редакция коллективи.
Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92;
КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниити-3-34.98; үлетүр — 3-34-49; 3-36 73; кедээ ажылдагый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; лел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — орлакчызы — 3-45-93

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505».

Тыва Республиканың Пар. далга болгаш информация министерствозунуң типографиязы Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделада 5 катап үнүп турар. Хемчилери 2 парлалга амазы.

Чагыг № 216.